

ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ

Absract:

The aim of this article is to describe the effects of progressive movement in Pakistani Punjabi Dramas. Pakistani Punjabi Dramatists do not only discuss struggle of Punjabis against the British Rule in Subcontinent but they have also enlighten injustice, backwardness, caste system, feudalism, problems of early marriages, religious exploitation and conspiracies in society. These dramas show collective thematic political, economic and social approach of Pakistani, especially Punjabi.

Keywords: *Progressive movement, Pakistani Society, Punjabi Drama, British Rule, Feudalism.*

پانی، مٹی، اگ، ہوا دی فطرت دی ہر شے نال سانجھ اے۔ ایہ سانجھ ای بندیائی نوں جنم دیندی اے۔ ایہناں شیواں وچ نکھیرا بندیاں نے آپ کیتا تے ایس دا ذمے دار تقدیر نوں ٹھہرایا۔ جدکہ ایس دُنیا نوں بناؤن والے نے تدبیر دا حکم وی دتا اے جس نوں مفاد پرستاں پر وکھے رکھیا۔ ادب دی ہر لکھت وچ بندیاں دی حیاتی ساہ لیندی اے۔ اصل ادب اوہ ہوندا اے جیہڑا بندے دی بندیائی وچ نکھار لیاؤندا اے۔ اوس نوں اپنا حق لین تے لوڑ ونداں نوں ونڈن دا ڈھنگ دسدا اے۔ دُنیا اندر آؤن والیاں تبدیلیاں نے جیویں جیویں بندیاں اُتے اثر پایا اوس طرحاں ای ادب وچ نویاں تحریکاں نے جنم لیا۔ ایہناں وچوں اک ترقی پسندی دی تحریک وی اے۔ جس پاروں غلام توماں اندر اپنے حق تے آزادی دی جاگ لکھی۔ گوہ نال ویکھیا جاوے تاں ہر تحریک دے عناصر پہلے توں ای آلے دوالے موجود ہوندے نیں جیہڑے اپنے آپ نوں منواؤن دی کوشش کردے نیں پر آخر ایہ اک ویلے عام شعور دا حصہ بن جاندے نیں۔ ترقی پسند تحریک دا باقاعدہ مُڈھ 1936ء وچ انجمن ترقی پسند مصنفین دے بن نال بچھا۔ جس دا مقصد حیاتی دے اصل حقائق بھکھ، پیاس، ظلم، جبر تے استحصال بھادیں اوہ کسے وی پدھر دا

ہوے اوس نوں ساہمنے لیاؤ ناتے سماج دے غریب طبقے دے حقائق لئی جنگ کرنا سی۔ ترقی پسند ادب وچ جذبے دی شدت دی بجائے فکر دی کچی پیڑھی تے خالص سچائی نوں اہمیت دتی گئی۔ ایس تحریک نے لوکاں نوں ہاسے کھیڈتوں کڈھ کے اک نویں عزم، حوصلے نال اگے ودھن تے زندگی دی اصل حقیقت نوں سمجھایا۔ اصغر علی انجینئر اپنے مضمون ”ترقی پسند ادب، نظریاتی بنیادیں“ وچ لکھدے نیں:

”ترقی پسند ادب کا نہایت ہمہ گیر ہونا ضرور ہے۔ وہ حقیقت کی عکاسی بھی کرتا ہے اور حقیقت کو بدلنے کے عمل بھی۔ وہ موجودہ حالات سے پیدا شدہ داخلی کرب کا بھی احاطہ کرتا ہے اور تبدیلی کے عمل سے پیدا ہونے والے کرب کا بھی۔ وہ اپنا دائرہ تخلیق نہ صرف داخلی دنیا تک محدود کرتا ہے نہ صرف خارجی دنیا تک۔ ادبی حقیقت دراصل ان دونوں کی تخلیقی وحدت کا نام ہے۔ صرف داخلی حقیقت پر مجذب زور دیتا ہے اور صرف خارجی حقیقت پر طبیعتی اور سماجی علوم۔ ادب نہ محض مجذب کی بڑ ہے نہ طبیعتی اور سماجی علوم کا سائنٹیفک نظریہ۔ ادب اور خصوصاً ترقی پسند ادب داخلی اور خارجی حقیقت موجودہ اور ممکنہ حقیقت کے تخلیقی اظہار کا نام ہے۔“ (1)

ترقی پسند تحریک وچ داخلی تے خارجی حقائق راہیں عام لوکائی نوں اپنے حقائق نوں حاصل کرن لئی نوں تے توانا سوچ دتی گئی۔ عام میر لکھدے نیں:

”..... ترقی پسندی کسی فرقتے کا نام نہیں ہے نہ کسی عقیدے کا نام ہے بلکہ توانا اور زندہ فکر زمانہ کا صحیح شعور اور عوام میں خود آگہی، اپنے حقوق و آزادی کا تحفظ و افلاس، جہل اور توہم پرستی کا ابتلا، ہر قسم کی استعماریت اور استبداد سے آزادی اور تخلیقی جوہر کے فروغ اور وسیع تر کچھ کا نام ہے۔“ (2)

دُنیا وچ سبھ توں اہم بندے دی ذات اے جس دی کھوج لا کے ای بہتری دی راہ کھلدی اے تے سارے بندیاں وچ اجتماعی عمل راہیں اگے ودھن دا جذبہ پیدا ہوندا اے۔ ڈاکٹر ناہید قاسمی ترقی پسند سوچ بارے جانکاری دیندیاں نیں:

”ترقی پسند، انسان اور انسانیت کے تحفظ کو اپنا مقصد فن ٹھہراتے ہیں اور ان کا معیار یہ ہے کہ ایسے جذبات کی ترجمانی کریں جو بہتری کی راہ کھوجنے پر مائل کریں اور آگے سے آگے بڑھنے پر اکسائیں۔“ (3)

ڈاکٹر جمال نقوی اپنی کتاب ”ترقی پسند تحریک کا سفر (پس منظر و پیش منظر)“ وچ 1935ء نوں لندن وچ ’انڈین پروگریسیو ریسٹوریشن نوں آرگنائز کرن لئی بنے منشور نوں بیان کردے نیں

جس وچ ترقی پسندی بارے وچارنیں کہ:

”ہمارا عقیدہ ہے کہ ہندوستان کے نئے ادب کو ہماری موجودہ زندگی کی بنیادی حقیقتوں کا احترام کرنا چاہیے اور وہ ہے ہماری روٹی کا، بد حالی کا، ہماری سماجی پستی کا اور سیاسی غلامی کا سوال۔ ہم اسی وقت ان مسائل کو سمجھ سکیں گے اور ہم میں انقلابی روح بیدار ہوگی۔ وہ سب کچھ جو ہمیں انتشار، نفاق اور اندھی تقلید کی طرف لے جاتا ہے قدامت پسندی ہے اور وہ سب کچھ جو ہم میں تنقیدی صلاحیت پیدا کرتا ہے اسی کو ہم ترقی پسندی کہتے ہیں۔“ (4)

جے کر اسیں پنجابی ادب دی گل کرینے تاں ایس سوچ دی اگوائی بابا فرید دے ”کوک فریدا“ توں لے کے بلھے شاہ دی ”کال لکڑاں نوں مارن لگے“ تیکر وی موجود نظر بندی اے تے وارث شاہ دی ”ہیر دے ناہری پن“ وچ وی۔ اتے جے پنجابی ڈرامے تے نظر ماریے تے پاکستانی پنجابی ڈرامے اُتے ترقی پسندی دی تحریک دے اثرات وی گوڑھے نظر آؤندے نیں۔

آغا اشرف ہوراں دے ڈرامیاں دے مجموعے ”دھرتی دیاں ریکھاں“ وچ شامل ڈرامہ ”ٹانویں ٹانویں تارے“ ساڈے سماج دی اجیہی کتھا اے جس وچ غریب سسک سسک کے حیاتی لنگھان اُتے مجبور ہوندا اے۔ پر عذرا، دا کردار سماج دے ناسوراں دے خلاف بغاوت کردا اے تے اوس دے اندر عقل تے شعور دے سوال کھلی چائی رکھدا اے۔ غربت تے بھکھ تھوڑے مجبور عذرا تے اوس دی لہو تھکدی ماں کاغذ دے پھل بنا کے فیروزاں دے بازار وچ جان دیاں نیں۔ فیروزاں، عذرا دی سُرلیلی آواز توں فائدہ چکنا چاندی اے پر نجومی عذرا دی ماں نوں ہٹکدا اے:

”نجومی: نہ مائی نہ۔ ایہ کم نہ کریں۔ توں او تھے جانی ایں کیوں ہنی ایں؟

مائی: ایہ پاپی ڈھڈ لجاندا اے۔ بستی دا اکو تے بازار اے۔ سودے گھر وچ نہیں وکدے۔ کاغذ دے پھلاں دے گاہک اتھے گلیاں وچ نہیں آندے۔

نجومی: گل تیری ٹھیک اے پر ویکھ بھال کے پیر پٹیں کدھرے جڑاں ایں نہ پٹیاں جانی۔ دنیا داتری دے کئی دندے نی۔“ (5)

ایہ ڈرامہ غربت دی دلدل وچ پھسے ہوئے لوکاں دیاں مجبوریاں نوں ساہمنے لیاؤندا اے۔ امیراں دی لوڑ توں ودھ بچ گئی پرالی وچوں جے عذرا ورگی ماڑی زنائی اپنی ماں نوں ٹھنڈ توں بچاؤن لئی اپنا حصہ لین جاندی اے تاں اوس نال ایس حد تک دھرو کیتا جاندا اے کہ اوہ بازار وچ اپنی آواز وچکن اُتے مجبور ہو جاندی اے۔

آغا اشرف دے ڈرامے ”دھرتی دیاں ریکھاں“ وچ مٹی تے بندے دے تعلق دی گل کیتی گئی

اے۔ مٹی تے انسان وچ پائیاں جاؤن والیاں سانجھاں ای اوس نوں کدھرے مضبوط کردیاں نہیں تے کدھرے اوس نوں اُداس کردیاں نہیں پر اُداسی تے کال دے سے خوبی دا کردار ترقی پسند سوچ رکھدا اے:

”خوبی: سانوں اپنی محنت نال، کوشش نال، ہمت نال، ایس دھرتی نوں فیرھرا کرنا چاہی دا اے۔ جنم دین والیاں ایہدیاں ستیاں جوتاں نوں فیر جگانا چاہی دا اے۔“ (6)

پنڈ وچ دھرتی اُتے موجود سیم پاروں لوکاں دیاں بنیادی لوڑاں پوریاں نہیں ہوندیاں تاں خوبی دی گھر والی ساڈے سماج دے وڈے ٹھیکیداراں دے خلاف بولدی اے۔ خوبی تے ساہاں دی گل بات وچوں سچ کھڑے کے ساہمنے آؤندا اے:

”ساہاں: پر اناں چر ایس ڈھڈ دا کیہ کریئے جیہڑا دو ویلے کھان نوں منگدا اے۔ چیزاں تے ہتھ نہیں لان دیندیاں۔ جدوں دی سیم ایس پنڈ وچ آئی اے اک آفت آگئی اے۔ ہمارے ساتھ اوکھے ساہ پئے لہندے نہیں۔ خوبی: ساڈیاں ساہواں نوں سیم کولوں ودھ اوکھا کیتا اے منافع خوراں۔ جتاں دے ہتھ وچ آرتتاں نہیں۔ منڈیاں نہیں۔ تے اپنا بھاجہ چلان دے نہیں۔“ (7)

ایہ ڈرامہ اپنی دھرتی نال دھرو کرن والے منافع خوراں، جاگیرداراں تے سمگلراں دے خلاف اک نویں سوچ نوں اُجاگر کردا اے۔ ڈرامے وچ دلا وردا کردار ڈانواں ڈول ہون دے باوجود اپنے ضمیر دی آواز سنن دی طاقت رکھدا اے۔ اوہ سلطان دا بردہ بنن تے اپنی دھرتی دا سودا کرن دی تھاں اپنی دھرتی دا حق ادا کردا اے۔

ڈرامے ”جادو“ وچ طبقاتی ونڈ پاروں بندیاں نوں پیش آؤن والے مسئلایاں نوں بیان کیتا گیا اے۔ ڈرامے وچ بابو، نیلا، پنواڑی غربت تے بھکھ دے مارے ہوئے نہیں۔ ڈرامے دا مرکزی کردار ”بابو“ گیت لکھدا اے۔ گیت لکھ کے اوس دیاں معاشی لوڑاں پوریاں نہیں ہوندیاں تے اوہ جیب کتر ابن جاندا اے۔ پر اوس دا ضمیر شاعر تے ایکٹر دے خیالی کرداراں راہیں اوس نوں سدھی راہ اُتے ٹورن لئی جتن کردا اے۔ ڈرامے وچ ترقی پسند فکر دے جھلکارے ملدے نہیں:

”شاعر: سنگھی گھٹ دے ایس وحشی دی۔ ٹوٹے کردے ایس چھیتے دے جیہڑا ہر ویلے اپنیاں پنجیاں نوں چٹ چٹ کے تیز کردا رھندا اے۔ توں اپنے اندر اک بھوت پیا پالنا ایں۔ جتھے اسیں آں او تھے اینوں نہیں ہونا چاہی دا۔ سانوں ایہدے نال بڑی نفرت اے۔ ایہدے کولوں دور دور رھنے آں۔ ایہ تیرے اندر

بدبو کھلا رہی اے ایہ تیری روح دی پھلو اڑیاں وچ جنگل اُگا رہیا اے۔ جے توں
اینوں نہ ماریا تے تھوڑے کو دناں نوں ایس جنگل وچ چیتے چنگھاڑاں مارن گے
تے توں انہاں دیاں آوازاں سن کے پاگل ہو جائیں گا۔ کدے توں غور کیتا
تیرے اندر ایہ کیہ ہو رہیا اے؟

ایکٹر: ایہناں لہراں توں آج توں اک نواں جنم لے رہیا ایں۔ نویں سچ دھج نال
طلوع ہو رہیا ایں۔

بابو: آخو۔ آج میں اک نواں جنم لے رہیاں۔ ایہناں لہراں توں اک نواں جنم
لے رہیاں۔

شاعر: قسم کھا۔ وعدہ کر پئی فیر کدے ایہ کم نہیں کریں گا۔

بابو: میں وعدہ کرناں ایہ کم فیر کدے نہیں کراں گا۔

شاعر: تینوں نواں جنم مبارک ہووے۔“ (8)

ڈرامہ نگار اپنے ڈرامے وچ گیت، فلم، ایکٹر تے شاعر دے کرداراں دے ذریعے فن نال
ہون والے دھرونوں ساہنے لیاؤن دے نال نال سماج دی اصلاح دا چاہیوان دی اے۔ ”دھرتی تے
تارا، آغا اشرف ہوراں دا اک منظوم ڈرامہ اے جس وچ اک تارا روشنی دی علامت دے طور تے آسمان
توں ٹٹ کے دھرتی اُتے آؤندا اے۔ تارا، دھرتی لئی امن، محبت تے چین دا تحفہ لے کے آؤندا اے۔
اوہ ہمت تے اُدھم دی گل کردا اے تے دھرتی وچ بدلا دا چاہیوان ہوندا اے۔ جیویں:

”تارا.....“

اوس تیرے دیس وچ

میرے دیس وچ

نہ ہوسی کوئی بھکھا بنگا

نہ روگی نہ روگ

نہ قیدی نہ مجرم

نہ کوئی چور لیرا

نہ کوئی ان پڑھ نہ غدار

نہ مٹی دے مادھو

انساناں داروپ دھار کے

ڈنگن والے ناگ

انساناں دا چولا پا کے
 انساناں داماس
 چوٹ چوٹ کے کھاؤن والیاں گرجاں
 او تھے مول نہ ہوسن
 ہوسی پھلاں دی مہکار
 سدا بہار
 تھاں تھاں تے گلزار (9)

ایس ڈرامے وچ تارا نوں اُمید دی گل کردا اے جد کہ دھرتی اپنے نال تے اپنے جھے جائیاں
 نال ہون والیاں زیادتیاں اُتے گرلاؤندی ہوئی نا اُمید ہوندی اے پر تارا اوس نوں نوں منزل دکھاؤندا
 اے جیہڑی ترقی پسندی نوں ظاہر کردی اے۔ ’پرچھانویں، ڈرامے وچ جواء لاؤن تے پرانے وقتاں
 دیاں کمیٹیاں پاؤن دی روایت توں چھٹکارے دی گل کیتی گئی اے۔ ڈرامے وچ ’جمال، سٹہ بازی کردا
 اے تے اپنے گھر دیاں شیواں وی جواء وچ وچ دیندا اے۔ اوس دی گھر والی اصغری، چودھری دی زنانی
 اختری نوں اپنے بندے دے غلط کم تے اپنی کمیٹی ہمسائی دے کھا جاؤن دی گل کردی اے۔ چودھری دی
 گھر والی اوس نوں سمجھاؤندی اے پئی کمیٹی پاؤن نال توں سیونگ سرٹیفکیٹ خرید کے بچت کر سکنی ایں۔
 ڈرامے دے آخر اُتے اختری تے اوس دا گھر والا چودھری سراج، جمال نوں جوئے ورگی لعنت توں
 نجات دواندے نیں۔

فخر زمان ہوراں دا ڈرامیاں دا مجموعہ ”چڑیاں دا چنہ“ ترقی پسند سوچ نوں سامنے لیاؤندا
 اے۔ ایس مجموعے وچ شامل ڈرامہ ”اکھیاں دی لو“ دا مرکزی کردار ’اسلم، اک مُنڈے نوں اپنی کار تھلے
 دین مگروں نس جاندا اے پر اوس دا ضمیر اوس نوں کچوکے لاؤندا رہندا اے۔ گھر والی اوس نوں ایس گل
 نوں بھلن ول زور دیندی اے جد کہ اسلم دی ماں پتر نوں سدھے راہ لاؤندی ہوئی مُنڈے دے
 گھر والیاں کولوں معافی لئی آکھدی اے۔ جیویں کہ اسلم دی گھر والی تے ماں وچکار مکالمے توں ظاہر ہوندا
 اے:

”زبیدہ: (طنزیہ لہجہ میں) ضرور جاؤ جی تے ایسے ویلے ای جاؤ۔ اتناں جی دی گل
 ضرور متو۔ بھانویں اوہ توہاڈی دشمنی ای کرن۔
 سکیئہ: ایہہ دشمنی آلی گل نہیں زبیدہ انصاف دی گل اے۔ میں اونہاں مانواں
 وچوں نہیں جیہڑیاں پتریاں دے عیباں تے غلطیاں تے پردے پاندیاں نیں۔
 سبھی ایں؟“ (10)

آخرِ اسلم، کارتھلے آکے مران والے مُنڈے دی ماں رابعان، کولوں جا کے معافی منگدا اے۔ ڈرامہ ”چان“ وچ ’حسینو، دا کردار جاگیر دارانہ نظام دی ہنیری رات وچوں اُبھرن والا اک نکا تارا اے جیہڑا چانن دا چاہیوان ہوندا اے۔ ’حسینو، چوہدری رمضان نوں سمجھاؤندا اے پئی تیرے پیو دیاں اکھاں وچ موتیا چوہدری اشرف دے پیو دی ڈانگ مارن دی وجہ توں نہیں اُتریا۔ پر چوہدری رمضان غلط فہمی دی نینہہ اُتے چوہدری اشرف دیاں اکھاں کڈھ دیندا اے۔ ایس موقع اُتے حسینو دی گل وچوں اک نویں سوچ پھٹ دی اے:

”حسینو: چوہدری جی بڑا چیکر گنگا بنیا رہیاواں پر ایہجو جیسے ظلم وکھ کے ڈر نہیں وٹن ہندی۔ اشرف نوں اکھاں پناں وکھ کے دل اُتے چھریاں چلن لگ پیندیاں نیں۔ کڈا سوہنا جوان اے پر کس طراں بے وس ہو کے منجی تے پیا ہویا وے۔ ایہدے نالوں اونہوں اُکا ای مکا سٹ دیوتے چنگا سی چوہدری۔ رمضان: بہتا و ہدوانہ جا۔ میں تیریاں سڑاں کھچ لاں گا۔ حسینو: چوہدری اوہ ویلا گیا۔ ہن میں وی ساری شرم لاہ سٹی اے۔ میری ہتھیں کوئی کنگنیاں نہیں۔“ (11)

چوہدری رمضان اپنے ساتھی نال مل کے ’حسینو، نوں ذہنی کردیندا اے پر ’حسینو، مران توں پہلوں اشرف، نوں اپنیاں اکھیاں عطیہ کرن بارے معاہدہ کر کے چانن دی راہ دا پاندھی بن جاندا اے۔

ڈرامہ ”ون دا بوٹا“ وچ فخر زمان ہوراں نے ’انور، راہیں جاگیر دارانہ نظام وچ پیڑھی در پیڑھی چلن والیاں جھگڑیاں نوں مُکاؤن دی گل کہتی اے۔ ’انور، آئی سپیشلسٹ بنن مگروں اپنے پنڈ وچ ہسپتال بناؤندا اے۔ اوہ پنڈ دے غریب لوک رابعان، تے ’نواب دین، دا آپریشن کر دا اے تے اوہ ٹھیک ہو جاندا اے۔ انور دے پیو دلاور، دا مخالف ’چوہدری حیات محمد، ایس گل نوں الیکشن دی تیاری پاروں لوکاں دے دل جتن دا کارن سمجھدے ہوئے ہسپتال نوں اگ لوا دیندا اے۔ جد کہ پنڈ دے لوک اپنی بہتری نوں چنگی طرحاں سمجھدے ہوئے انور دا ساتھ دیندے نیں:

انور: اوئے بھیڑیو میرے ہسپتال نال تہانوں کی ویریسی۔ ایہہ تے تہاڈے ای فیدے واسطے بنایا سی۔

عطا محمد: چُپ کر اوے فیدے دیا پُتر۔ پھجیا کی ویکھنا ایس پیا۔ (ہاتھ پائی کا

(Effect)

عطا محمد: جانو مار دیوانیوں۔

آوازیں: بچا لو اوے انورنوں۔ ظالم مارسٹن گے سو۔ چاچا نواب دینا، فتح محمد،
اکراما، رحمتا بچاؤ اوے ڈاکٹرنوں
(کچھ لوگ آگے بڑھ کر انور پر حملہ آوروں کو روکتے ہیں)
عطا محمد: اوے پچھاں ہٹ جاؤ تسی وچ دخل نہ دیو۔
نواب دین: اسی اپنے ساہمنے انور تے ایہہ ظلم نہیں ویکھ سکدے۔ اوہ ساڈے
پنڈ دی پگ اے۔

عطا محمد: اج میں ایہہ پگ مٹی وچ رول دیاں گا۔
نواب دین: ہلا فیر کر ہمت (آپس میں لڑائی۔ ڈانگیں چلنے کی آواز۔ لوگوں کا شور
کچھ دیر تک جاری رہتا ہے۔)

نواب دین: بس ایناں امی جگر اسن نے۔ آئے سن انورنوں مارن۔ کس طراں
نسے نے۔ گڈڑ (لوگوں کی آوازوں کا شور مدہم ہو رہا ہے)“ (12)

ایس لڑائی وچ ’انور، دے سرو وچ ڈانگ لگن نال زخم ہو جاندا اے۔ انور دا پیو دلاور، چوہدری
نوں ڈانگاں نال ماردا اے تے چوہدری حیات محمد انتھا ہو جاندا اے۔ بڑیاں اوکڑاں مگروں ’انور،
چوہدری حیات محمد دیاں اکھاں دا کامیاب آپریشن کردا اے۔ آخر انور دو خانداناں وچ صلح کروا کے پنڈ
وچ امن تے سکون دا کارن بندا اے۔

”چڑیاں دا چنبہ“ ڈرامے وچ گڑیاں نوں داچ نہ دین پاروں جنم لین والیاں مسئلیاں دی
نندی اکیٹی گئی اے۔ ڈرامے وچ عبداللہ اپنی کئی دھی رجو، نوں اپنے خیالاں وچ وڈا ہوندا ویکھدا اے۔
اوس دی گھر والی مرگئی ہوندی اے۔ رجو دا ویاہ ہوندا اے تاں اوس دی سس گھٹ داچ لیاؤن پاروں ہر
ویلے رجو دی بے عزتی کردی اے پر اوس دا گھر والا ہمیش اوس دا ساتھ دیندا اے تے اپنی ماں تے پیو
نوں سمجھاؤن دی کوشش کردا اے۔ درحقیقت ایہ عبداللہ دا بیماریا تے غربت پاروں گھٹ داچ دین دا
خوف ہوندا اے پر اوس دے اندر اُمید دی کرن وی ملدی اے۔

سرمد صہبائی ہوراں دا ڈرامہ ”توں کون“ جاگیر دارانہ نظام وچ عام لوکاں دی سوچ تے شعور
نوں دبان والے عناصر نوں بے نقاب کردا اے جیہڑے ساڈی نوجوان نسل نوں ذہنی طور مفلوج کرن تے
نویں سوچ نوں روکن لئی اُستادنوں دباؤ تے نہیں۔ ڈرامے وچ طالب علماں تے اُستاد دے وچکارا جے
مکالمے میں جیہناں وچ نکلے بال بطور طالب علم اپنے حق لئی کھلوندے نہیں۔ اُستاد جیہے شاہ ہوراں دی
کافی ”کیہ جاناں میں کون“ نوں جاگیر دار ”شاہ جی“ دے آکھن دے موجب اُلٹ کر کے پڑھاؤندا
اے۔ ”اوہ جانے توں کون بیبا“۔ سارے بال ایس کافی جیہڑی شاہ ہوراں دے مقصد نوں پورا کرن لئی

بنائی جاندی اے پڑھدے نیں پر ایہناں بالاں وچوں اک بال ”ابراہیم“ سوال چکدا اے: اوہ کون اے؟ تے اُستاد آکھدا اے شاہ ہوری جیہڑے پنڈ دے مالک نیں۔ دراصل اُستاد خود سوچ دی گل کرنا چاہندا اے پر ایس جاگیر داری نظام دے شکنجے وچ جکڑے ہون پاروں اوہ بالاں نوں دسد اے پئی بندامٹی دا پتلا اے تے اصلوں اوہ کوئی شے نہیں۔ اوہدی کوئی ہستی نہیں۔ پر ایس جکڑ بندی دے نظام وچوں ’ابراہیم، بال ہون دے باوجود اپنی وکھری پچھان رکھدا اے، سوچدا اے تے بندے دے کجھ نہ ہون بارے اپنی سوچ نوں ظاہر کردا اے:

”ابراہیم: سبھ کجھ ہے پر کجھ وی نہیں۔ عجیب گل اے جے بندہ کجھ وی نہیں تے پھیر شاہ ہوری کون نیں۔ اوہ نہیں بندے؟“ (13)

ابراہیم درحقیقت ایس سیونک کھادے نظام وچوں بچ نکلن والا بندہ اے۔ جیہڑا بال ہون دے باوجود اپنے آپ نوں سیہاندا ہو یا ایس نظام دیاں ناہمواریاں نال ٹکر لیندا اے۔ آخر ماسٹر اپنے ایس بال نال اُٹھ کھلوندا اے تے شاہ جی نال بغاوت کرن دا فیصلہ کردا اے۔ درحقیقت شاہ جی اک عامل ہوندا اے جیہڑا اپنے ٹونیاں تے عمل راہیں اوس پنڈ دے وسنیکاں نوں مُکاؤنا چاہندا اے۔ ’ابراہیم، تے ماسٹر رحمت دین ترقی پسند سوچ رکھن والے کردار نیں جیہڑے عقل تے سوچ نال شاہ جی دے گھناؤنے روپ نوں بے نقاب کر کے اپنے پنڈ نوں اوس دی دولت دی ہوس توں بچان دے چاہیوان ہوندے نیں۔

سرد صہبائی ہوراں دے دو جے ڈرائے ”پنجواں چراغ“ دے پہلے انگ وچ تھل دے علاقے وچ اک سوانی تے اک گھرو دے ناچ راہیں غلامی دی حیاتی دیاں زنجیراں نوں توڑن دا جتن دکھایا گیا اے۔ فیر قلندر دے مزار اُتے موجود لوک شہابہ، صدر، شہبالا تے ملنگنی دے کردار ساہمنے آوندے نیں جیہڑے معذور ہوندے نیں تے اپنے ڈھڈ نوں بھرن لئی استحصالی طبقے دے نمائندے ”شاہو“ نوں رشوت دین اُتے مجبور ہوندے نیں۔ آخر شہبالا، صدر، شہابہ تے اپنے اندر نوں جکڑے ہوئے ویکھدے نیں تے اپنے آپ نوں آزاد کروانا چاہندے نیں۔ اوس ویلے ثانی دا کردار اوہناں نوں آزادی حاصل کرن دی جاگرتی دیندا اے:

”ثانی: (اک دم وجد وچ آوندا اے) نچ بھائیڑ روح دا۔ نچ دھیان دی ترنگ، گھجڑے سریر اندر لہو دا دھمال۔ رت اندر لشکری اُمنگ نچ کھل، اتھر و پا بغاوت، نابری۔ نچ بدل دی مستی۔ نچ ہلار، اڈاری، نچ معراج۔ نچ آزادی۔ نچ چڑھدے ہڑ دے ترکھی ٹور۔ نچ بغاوت، دھمال، ترنگ، ترکھی ٹور نابری، کھل، اُمنگ، آزادی، دھیان، ترنگ، نابری، کھل، آزادی۔ نابری کھل آزادی۔

(چپ چاں۔ ہن سبھو ساکت ہوویندے ہن تاں اونان دیاں آوازاں انج
 آوندیاں ہن جیویں سفنے وچ ہوون)
 (ایہہ مکالے ہک دوجے وچ ونڈے جاون تاں کدی کورس وچ کہے جاون)
 آورل نچے۔
 آورل نچے۔
 دھرتی تے سورج ونگ چڑھئے۔“ (14)

ڈرامے دے تیجے انگ وچ قلندر دے مزار تے عرس دے موقعے اُتے سارے معذورا اپنے
 حقاں دی منگ کردے نیں۔ ڈرامے دے چوتھے انگ وچ ”شاہو“ گوگی دی عزت نوں ہتھ پاؤن لگدا
 اے تاں ثنائی، اوس نوں ہٹکدا اے۔ درحقیقت ثنائی تے گوگی دونوں اوہو مرد تے سوانی ہوندے نیں
 جیہڑے ڈرامے دے مڈھ وچ آزادی لئی نچدے نیں تے آخر اوہ مزار تے بیٹھے معذوراں نوں وی
 آزادی ول لے آوندے نیں۔

اسحاق محمد ہوراں دا ڈرامہ ”دقنفس“ غلامی دے خلاف دُٹے بھٹی، دی آواز اے جیہڑی شعور
 رکھن والے پنجاب واسیاں دی جاگرتی نوں ظاہر کردی اے۔ اکبر بادشاہ، دُٹے بھٹی نال لڑائی کرن دی
 تیاری کردا اے تاں پنڈ دے قاضی تے پنڈت دُٹے بھٹی نوں مصلحت دے تحت پنج دن لئی پنڈی بھٹیاں
 چھڈن لئی آکھدے نیں۔ جدوں دُٹا بھٹی، پنڈی بھٹیاں چھڈ کے چلا جاندا اے تاں اوس دی گھر والی
 ’نورمدے، دُٹے دی ماں مائی لدھی، کولوں پچھدی اے پئی دُٹے نوں کتھے گھلیا اے تاں اوس ویلے مائی
 لدھی، پنجاب دے سورمیاں دی اپنی آزادی تے اکھ لئی جدوجہد دی گل کردی اے:

”دھی دی ڈولی تیار اے۔ توں اے تائیں ایس بُر دا بھیت نہیں پایا۔ ساندل،
 فرید تے دُلا کوئی انج نہیں بٹے۔ پنجاب نے ہمیشہ توں ایہناں نوں جنم دتا تے
 دیندی رھسی۔ پنجاب اُتے ہمیشہ توں دھاڑویاں دیاں انھیریاں جھلدیاں
 رھیاں نیں تے پنجاب نے مُڑ مُڑ سر نوایا تے مُڑ مُڑ اُپر چایا۔ نوایا نہیں رہن دتا۔
 کدیں وی دھاڑویاں نوں ویہل نہیں لین دتی۔ اسان کدیں بگانے حاکماں نوں
 لہور دیاں کندھاں توں باہر نہیں منیا۔ کیہ ہو یا جے اکبر تک گیا اے۔ ہور وی کئی
 نکلے نیں پچھلیاں صدیاں وچ۔ اوڑک پنجاب نے اوہناں دا نشان مٹا دتا۔ نی
 ہڑھ نال۔ کوٹھی اے ڈھیندے نیں، وسیب نہیں رٹھ جاندا۔“ (15)

اچن چیت مغلاں دی فوج دھاڑ کردی اے۔ دُٹے بھٹی دا پُتر ’نورا، اپنی دھرتی نوں قبضے توں
 بچاؤن لئی اگے ودھدا اے۔ مستو، سلیموں تے نورمدے سپاہیاں دا مقابلہ کردیاں نیں۔ پھیرا خیر مرزا

نظام الدین مغل فوج واسپہ سالار دُلے دے گھر داخل ہوندا تے دُلا موقعے اُتے اپنیاں سوانیاں نوں بچاؤن لئی اپڑ جاندا اے۔ بہر حال لڑائی دے دوران سُر مچو، کھانا وزیر، لہسو، حسینا تے دتہ اپنی دھرتی لئی جان قربان کر دے نیں۔ ایس مگروں دُلا، شاہ حسین عیسیٰ دے بلاوے اُتے اوہناں نوں ملن جاندا اے۔ اوتھوں ای دُلے نوں پتہ لگدا اے پئی مغلن توں اڈوی اتھتھے فرنگی پنجاب تے قبضہ کرن والے نیں۔ جدوں دُلا لاہور جاندا اے تے اوہ پھڑیا جاندا اے۔ مغل اوس نوں پھانسی دا حکم کر دیندے نیں۔ اوس ویلے گاہنا فقیر بن دُتے نوں بچاؤن لئی آؤندا اے پر دُلا اوس نوں شاہ حسین عیسیٰ دے آکھن موجب ہجرت کرن لئی آکھدا اے:

”دُلا: ہجرت کیئتے بناھیںیاں دا کوئی انقلاب کدے سرے نہیں چڑھیا۔ جیوندیاں جون بدلنی پوسی۔ پنڈی وچ اڑ کے میں ہار لئی اے۔ ہُن اتھتھے دیاں لوک یاداں اٹاں روڑیاں نال تسیں پہاڑاں وچ نویں جنم دی اساری کرو۔ جد مغل نسلاں تھک ہار جاؤن اوہ اندروں گل سڑ جاؤن۔ زمانہ پاسا پر تسی تے اساڈیاں اگلیاں نگر نسلاں پہاڑاں توں لینہ کے پنجاب دے میداناں وچ آزادی دے جھنڈے گدا دین گیاں۔.....گاھنیا! ہار نوں کدیں وی سہارا نہ دیو، جتھے ہڑھ اگے ہنھ ٹٹ جاوے اوتھتھے مٹی پاؤن دا کیہ فائدہ۔ پچھانہ ہٹ کے نواں ہنھ لاؤ۔ میری موت نال آپنیاں جنمداں نہ جوڑو۔ جو گھڑیا سو بچھنا۔ میرے ہن پچھن دا ویلا اے۔ میری نویں جنمڈی تے ای بندی اے جے تسیں جیوندے رھو۔ آپ مر کے مینوں نہ مارو گاھنیا۔“ (16)

درحقیقت ایہ ڈرامہ ساڈے دیس دے سورے دُلے بھٹی تے اوس دے ساتھیاں دی دیس دی آزادی لئی مغلن دی راہ وچ مزاحم ہون دی داستان اے۔

سجاد حیدر ہوراں دے ڈرامے ”بول مٹی دیا باویا“ وچ مزدوراں دے حقوق تے سماجی رشتیاں دی بے حسی نوں موضوع بنایا گیا اے۔ ڈرامے وچ مرکزی کردار ”ناجی“ مٹی دے باوے نال اپنا دُکھ سانجھا کردی اے۔ ناجی دے گھر والے اوس نوں توجہ نہیں دیندے۔ ناجی دا مالک سیٹھ اپنے پتر روئی نوں باوے کولوں مزدور یونین دے مطالبے نہ منے جان اُتے ہڑتال کرن بارے پچھن دا آکھدا اے تاں روئی، مزدوراں دے استحصال اُتے طنز کردے ہوئے مزدوراں دے حق لئی آواز چلکدا اے:

”روئی: ہُن بندے پشونہیں رہے پاپا۔ ہُن اوہ اپنی محنت تہاڈی جھولی پاندے نیں تے آپنا حق تہاڈے کولوں منگدے نیں۔ اج باج تسیں نہیں لے سکدے تے خیرات اوہ نہیں منگدے۔ ایہہ حقان داناں اے۔ حق داراں دا حق

دیو۔

سیٹھ: (گل کٹ کے) تے آپ بھٹکھے مرو۔ ویکھاں جھلیاں والیاں گلاں۔
رونی: پاپا تہاڈی مل وی ایس گھر دا ویٹرا ای اے۔ گھر دے اندر چد شسین
سانوں سارے حق دیندے او، تے باہر ویٹرے وچ جا کے کیوں تہاڈی مٹھی بند
ہو جاندی اے۔“ (17)

درحقیقت ایہ ڈرامہ انسانی ہوند تے مزدوراں دے حق لئی اک نویں بدلا دی گل کردا اے
جس وچ ہر کسے نوں اوس دا حق دین اُتے زور دتا گیا اے۔

سجاد حیدر ہوراں دے دو جے ڈرامے ”پنجرہ“ وچ ترقی پسند تحریک دے خارجی تے داخلی
دونواں پکھاں اُتے زور دتا گیا اے۔ ڈرامے وچ ساندل بار دے اک راٹھ راء آدم خان نوں نواب
صاحب نوں باج دین توں انکاری ہون کارن پنجرے وچ قید کیتا جاندا اے۔ راء آدم خان دی رعایا
اوس کولوں اپنے نال ہون والے دھرو تے استحصال دا بدلہ لین لئی لعن طعن کردی اے۔ اوس ویلے تخی مولا
لوکاں دے ردعمل نوں ویکھ کے اوہناں نوں ہٹلدا اے تے اپنے اندر جھاتی پاؤن لئی آکھدا اے:

”تخی مولا: (خطابت دے انداز وچ) بلے وئی بلے۔ بڑا کٹھ ہو یا اے۔ تماشا
دیکھن آئے او میر پوسجنو؟ بندہ پنجرے پیا کدی نہیں جے ویکھیا؟ اج شسین
سارے ایہہ تماشا دیکھن گھروں نکل آئے او۔ جے ایہہ بے نصیب کیوں
پکھیر و ہار پنجرے وچ بندا اے۔ کدی اپنے اندر وی جھات پائی جے؟ ایہہ تماشا
تے تہاڈے اندر لگا پیا اے۔ اسیں سارے پنجریاں وچ بند آں۔ تے آپنے
پنجرے نال چکی پھرنے آں۔ ایس پنجرے دیاں تیلیاں اساں آپ گھڑ گھڑ
بنائیاں نیں۔ حرص دی تیلی ہنکار دی تیلی۔ غصے دی تیلی۔ نفرت دی تیلی۔ ہوس
دی تیلی۔ ظلم دی تیلی۔ ایہناں تیلیاں دا پنجرہ بنا کے اسیں آپ وچ ہو بہنے آں۔
راء آدم سانوں پنجرے وچ پھاتا دسد اے۔ آپنا پنجرہ سانوں نہیں دسد۔ میرے
بھائیو، آپنے اندر جھاتی پاؤ۔ اندر دے جالے لاہو۔ آپنیاں پنجریاں دیاں تیلیاں
بھنو۔ ایہناں پنجریاں توں باہر نکلو۔ آپنی روح نوں آزاد کراؤ۔“ (18)

ایس ڈرامے وچ اک پاسے تے تخی مولا لوکاں نوں اپنے اندر دی حرص، ہنکار، غصہ، نفرت،
ہوس تے ظلم نوں مکاؤن لئی آکھدا اے تے دو جے پاسے سانوں سدھ سائیں راہیں جابر حکمران دے
اگے سر جھکان دی نندیا ملدی اے۔

سجاد حیدر ہوراں دے ڈرامے ”جینہاں نین مندر اولے“ وچ مرکزی کردار ’منوجی‘ نیں جنہاں

دے دل اندر آشی، سماگئی ہوندی اے۔ منوجی دا دوست ڈاکٹر ریاض اوس دا نفسیات دی رونال علاج کردا اے تے ایس علاج لئی اوہ اپنی بیوی رونی، نوں بطور آشی، اوس دے سامنے لیاؤندا اے۔ منوجی دی بیوی منصورہ اپنا دکھ ریاض اگے پھولدی اے تاں اوہ اپنی بھابی منصورہ نوں جس طرحاں سمجھاندا اے اوس وچوں ترقی پسند سوچ جھلکدی اے:

منصورہ: پرایہہ ہر ویلے جیہدا ناں چتا دے رہندے نیں ایہہ آشی کون اے؟
ریاض: آشی اک نہیں بھابی کئی نیں۔ بندیاں دے اندر جیہڑا بچہ بیٹھا اے اوہ جیاتی دے باغ وچ پھلاں تے پیٹھیاں تتلیاں دے پرکٹھے کردا رہندا اے۔
جدوں ایہہ پرناونال جوڑ کے ویکھیدے نیں تے کدی شکنتلا دی مورت بن جاندی اے، کدی لالہ رُخ دی تے کدی آشی دی۔ ایس بھرے پُرے جہان وچ ایہو جہیاں ثابت سالم عورتاں بہت گھٹ نیں جیہڑیاں اپنے وجود وچ کلیاں مردیاں ساریاں تھڑاں پوریاں کر سکن۔ ایس سارے اپنی خواہش دے کشتول وچ کسے چہرے دا حُسن، کسے جسم دی نزاکت، کوئی دلکش مُسکراہٹ، کسے چال دی مُستی، کسے اکھ دی رمز، کسے صُحبت دا لُطف، کسے ماحول دا عکس انج جمع کر لینے آں جے ایہناں ٹکریاں نوں رلا کے جیہڑی تصویر بندی اے اوہ کسے اک عورت دی نہیں ہوندی۔ اک عورت وچ قدرت نے اوہ اسم نہیں پھوکیا جیہڑا مرد دی ہستی نوں جڑھاں تو ہلا کے رکھ دے آشی وی کنیاں عورتاں توں رل کے بنی اے۔ ملک صاب مُدتاں چُپ چاپ دل تے ضرباں کھاندے رہے۔ آخری ضرب تے اوہ گوک اُٹھے نیں۔

منصورہ: تھیسی سیانے اور ریاض بھائی، ایہہ دسو پئی تہاڈا گھر ایہناں نوں آپناتے آپنا پرایا کیوں گدا اے؟

ریاض: آپنا گھر مُنیر نوں پرایا تے نہیں گدا۔ اوہ تے اپنے بیمار ذہن دے آکھے لگ کے ایہ چاہوندے نیں جے آشی ایس گھر آجائے۔ اوہ آشی دے گھر نہیں جانا چاہوندے آشی نوں اپنے گھر لیانا چاہوندے نیں۔ تھیسی منو گے نہیں پر میں تہانوں دسناں، انسان کنیاں گھراں وچ وسدا اے۔ کوئی وی پورے دا پورا اپنے گھر نہیں وسدا۔ مانواں، دھیاں پُتراں دے گھراں وچ، مُرشد مریداں دے گھراں وچ تے پیار کرن والے اپنے پیاریاں دے گھراں وچ آسیں سارے دکھو دکھ گھراں وچ آلیاں وچ دیویاں ہار پئے آں۔ ملک صاب وی

آپنے گھر وچ پورے اودوں و سن گے جدوں آشی دی تصویرے دے سارے
رنگ اتھے کھلے ہون گے۔“ (19)

ایہ ڈرامہ بندیاں اندر دو جے گھراں وچ و سن تے بخشیاں مانن دے مسئلے نوں حقیقت پسندی
نال بیان کردا اے تے ترقی پسند سوچ راہیں ایس دا اُپاء پیش کردا اے۔
اسحاق محمد ہوراں دے ڈرامے ”مُصلّی“ وچ طبقاتی کشمکش اُتے بحث کیتی گئی اے۔ ایس
ڈرامے دے مرکزی کردار رُتتا تے صاباں مُصلّی ذات دے لوکاں نوں حق دوان دی گل کردے نیں۔ جد
کہ سید اقتدار علی، بطور اک طالب علم مُصلّیاں دے پچھو کڑ اُتے تحقیق کردا اے تے اوہ رُتے، تے
’صاحبان، نوں اپنے کم لئی ورتن توں بعد ذلیل کرن دی کوشش کردا اے کیوں جے اوہ اوہناں نوں نیویں
ذات دا ای سمجھدا اے۔ اقتدار علی، صاحبان دی عزت تے ہتھ پاؤندا اے تے رُتا اوس نوں قتل کردیندا
اے۔ ایس مگروں رُتا اوتھوں نس جاندا اے تے صاحبان نوں جیل وچ قید ہو جاندا اے۔ اک دن
رُتے نوں ’نوراء، مل جاندا اے جیہڑا مل دامزور ہوندا اے اوہ رُتے دی جی داری تے اپنے حقاں لئی لڑن
دی گل کردا اے۔ اوس ویلے رُتا، اوس کولوں ’نورے، تے اوس دے ساتھیاں بارے پچھدا اے۔
تاں ’نورے، تے رُتے، دے وچکار بولے گئے مکالمے وچوں ترقی پسند وچار جھلکدے نیں:

”نُورا: مل مزدور۔ اک دو طالب علم۔ اک دو ہور پڑھے لکھے لوک۔

رُتتا: تُسیں کبھی قوم دے بندے او۔

نُورا: سٹیج اُتے گھم گھما کے)۔

کتے رومی ہو کتے زنگی ہو

کتے ٹوپی پوش فرنگی ہو

کتے مے خانے وچ بھنگی ہو

کتے مہر مہری بن دسدے ہو

کہینوں لامکانی دسدے ہو

تُسیں ہر رنگ دے وچ دسدے ہو

(تیز تیز بولدا) رُتتا! ساڈے وچ کوئی ذات پات کوئی قوم دی تفریق، کوئی رنگ

دا فرق، کوئی مذہب دا فرق کجھ وی نہیں۔ اوتھے نہ شیعہ نہ سُنی۔ نہ بریلوی نہ

وہابی۔ نہ جٹ نہ راجپوت نہ اراکین نہ اعوان۔ نہ موچی نہ تیلی۔ نہ باہمن نہ

مُصلّی۔ نہ سید نہ شیخ۔ نہ مُغل نہ افغان نہ پنجابی نہ پٹھان۔ نہ گجر نہ ترکھان۔

رُتتا: مُصلّی مُصلّی کردیاں مینوں تاپ چڑھیا ہو یا اے توں ہُن کہنا ایں

مُصلیٰ مُصلیٰ نہیں رہے، باہمن باہمن نہیں رہے۔

نُورا: (ہسدا اے) میں سب سُندیا ہو یا اے۔ تیرے بارے میں سمجھو کچھ جاندا اہاں۔ تینوں ہڑپہ ہو گیا سُنی دا اے۔ ایہہ چنگی گل اے۔ وتوں ودھ کے ایہو ای بھیرٹی ہو جاندا اے۔ مُصلیٰ دی آزادی لئی باہمن دی نفی ضروری اے۔ پر جے اتھے ای رُک جاویں تے مُصلیٰ باہمن بن جاندا اے۔ مُصلیٰ دی نفی کریں گا، بے ذات بنیں گا۔ تدوں ای ذات پات دی پھانسی گلوں لتھو گی۔ نفی دا مطلب ایہہ نہیں پئی پُرانی گل اُکی ڈھادیویں تے نویں اُسار لوں۔ نہیں پُرانی گل دے اُپر ای نویں گل دی منزل بنے گی۔ دونویں وکھریاں وکھریاں منزلاں وی پن تے سائجھی وسوں وی۔ باہمن سبجے کیجئے نہیں ماریا جانا۔ پُشیاں لگن گیاں، ہزاراں ورہیاں دی بیماری اے۔ کنیاں ورہیاں وچ ای ایہہ دلدر دور ہووے گا۔ ڈاھڈا محنت والا کم اے رُتیا! دُنیا وچ ہور وی ایہو جیہے مسئلے نیں..... عورتاں مرداں دا معاملہ وی اے۔ خاوندنوں مالک، سائیں، خصم کیہا جاندا اے تے عورت اوہدی باندا اے۔ عورت کرے تاں کارا کاری جے مرد کرے تاں مردیواں۔ بڑھن شاہ تے اوہدی عورت بھانے اقتدار علی نے کوئی قصور ای نہیں کیتا۔ سارا قصور ای صاباں دا اے پئی اوہنے انکار کیوں کیتا، تے تیرا ایہہ پئی توں توں غصہ کیوں کھاہدا۔ دھی ہوندا کتے اوہناں دی تے اوہنوں ہتھ پاوندا کوئی مُصلیٰ پھیر ویکھدے اوہناں نوں وس گھولدیاں میرا مطلب ایہہ وے پئی عورتاں نوں وی حق پہنچدا اے پئی اوہ انسان گنیاں جاون ایہہ حق تاں نہیں پہنچدا پئی حقوق لئی لڑدیاں لڑدیاں مرداں والی پوزیشن لے لین۔ مقصد تے باہمن مارن نال اے۔ بندہ مارن نال نہیں۔ باہمن مردیاں سارای مُصلیٰ مر جانا چاہی دا اے تے بندہ رہ جانا چاہی دا اے باہمن تے مُصلیٰ رل کے اک حقیقت بن دے نیں۔ باہمن ہوئے بغیر مُصلیٰ نہیں بن دا۔ تے مُصلیٰ نہ ہووے تے باہمن کیوں بن سکدا اے۔ جو مل مزدور جد سیٹھاں کولوں ملاں لے لیندے تے کسان جاگیرداراں کولوں زمیاں، جیویں چین وچ ہو یا تے اوہ مل مزدور تے مزارعے نہیں رہندے مالک بن جاندا اے۔ اک نویں رنگ دے مالک۔“ (20)

آخر اُتے ڈرامے وچ سانوں نورے راہیں سوشلزم تے کمیونزم دے نظام موجب زندگی گزارن دی گل ملدی اے۔ کیوں جے سوشلزم دانعرہ اے جو داہوے اوہو کھاوے تے نال جاگیرداری

دا خاتمہ اے۔

اختر کاشمیری ہوراں دا ڈرامہ ”مت“ سماج وچ ودھدے نشے تے نوجوان نسل دی بربادی نوں زیرِ بحث لیاؤندا اے۔ دویتیم نوجوان ماجا تے تاجا اپنے یاراں نال رل کے نشہ کردے نیں۔ ڈرامے وچ جنت دی دھی ’میدیاں‘ تے ’ماجا‘ اک دوجے نوں پسند کردے نیں۔ میدان، ماجے نوں ہلکدی ای پئی تئیں نشہ نہ کریا کرو تے بھیڑے یاراں نال بہنا چھڈ دیو۔ ماجا تے تاجا دونوں بھر، ا میدان دے آکھے لگ کے تنکے دی تھان توں چرسیاں نوں کڈھ دیندے نیں۔ آخر ماجے دی میدان نال شادی ہو جاندی اے۔ ماجا تے تاجا چوہدری کولوں سیانف نال اپنیاں ناجائز زمیناں دا قبضہ وی واپس لے لیندے نیں۔ ڈرامے وچ جاگیرداری نظام تے ملک اندر ودھدے ہوئے چرس دے نشے نوں جڑوں مکاؤن اُتے زور دتا گیا اے۔

منیر نیازی ہوراں دے ڈرامے ”قصہ دو بھراواں دا“ وچ پنڈ دے ذخیرے دے کول اک منڈا قابیل تے ہائیل دی کہانی دی نقل پیش کردا اے جس وچ ”آدم پور“ ناں دے پنڈ نوں دکھایا گیا اے جتھے ’آدم خان‘ دے دو پتر ’کامی‘ تے ’حامی‘ رہندے سن پراوہ اپنے پیوں اپنی خود مختاری دکھاؤن لئی پردیس چلے جاندے نیں۔ پیو دے مرن گروں اوہ اپنی جائیداد دی ونڈ لئی پنڈ آؤندے نیں۔ آخر اوہناں نوں اک سوانی ملدی اے جیہڑی اپنا ناں سوئی دسدی اے تے اوہ وڈے بھرا (کامی) کولوں پچھدی اے پئی توں ساڈے دونوں یعنی ’حامی‘ تے ’سوئی‘ وچ ہجر دی آگ کیوں بھالی۔ وڈا بھرا، چھوٹے نوں سمجھاؤندا اے پئی ایہ سوئی نہیں اے ایس دیاں گلاں وچ نہ آویں۔ پر سوئی، حامی نوں اصل حقیقت دسدی اے:

”سوئی: حامی! ایہہ ساڈا دشمن اے۔ ایہدی کوئی گل نہ سُنیں، کوئی مشورہ نہ مَنیں۔
ایہہ نوں اپنا کوئی بھیت نہ دئیں۔ ایہہ نوں اے تک یقین نہیں آیا میں تیری ہو چکی
آں۔ ایہہ نوں اپنی طاقت تے بڑا مان اے۔ ایہہ نوں اے تیکر سمجھ نہیں آئی کوئی
زنانی ایہہ نوں ٹھکراوی سکدی اے۔“ (21)

ایس ڈرامے وچ علامتی انداز وچ انسانی حیاتی دے مڈھلے کردار آدم دے پُتر اے ہائیل تے قابیل وچ سوانی تے جائیداد لئی کھج نظر بندی اے۔ ڈرامہ نگار نے کائنات اندر منکھی سوچ وچ موجود دولت دی ہوس تے رشتے داراں دی بے حسی دی ننڈیا کرن دے نال سوانی دا اپنی ہوند نوں مضبوط رکھن دا رویہ دکھایا اے۔

نجم حسین سید ہوراں دا ڈرامہ ”اک رات راوی دی“ 1857ء وچ راوی کنڈے وسدے لوکاں دی انگریزاں دے خلاف اپنی دھرتی تے حق لئی لڑن دی داستان اے۔ ایس ڈرامے وچ

ویہویں صدی وچ آؤن والے بدلاتے نوجوان نسل اندر ودھدے ہوئے تھیڑ دے مہاڑنوں وی بیانیا گیا اے۔ مرکزی کردار سالار، دا پوتر اُپرویز، اک تھیڑ بناؤندا اے جس وچ نذیر (جیہڑا اوہناں دے نوکر دا پتر ہوندا اے) بھرپور ساتھ دیندا اے۔ پرویز اپنے دادے سالار کولوں راوی کنڈھے انگریزاں دے خلاف لڑن والے سورمیاں تے اپنی دھرتی نال غداری کرن والیاں بارے اک سکرپٹ حاصل کردا اے۔ درحقیقت سالار وی ایس ڈراے دا حصہ ہوندا اے جیہڑا احمد خان کھل تے مراد فتیانے دا ساتھ دیندا اے۔ بار دے سارے سردار انگریزاں دا ساتھ دین لئی اکٹھے ہوندے نیں۔ پر رائے احمد خان کھل نے انگریزاں دے خلاف اپنی دھرتی دی آزادی لئی شہید ہونا قبول کیتا تے مراد فتیانے نوں کالے پانی دی سزا ہوئی۔ کالے پانی دی سزا واسطے جدوں سوچھاتے مراد فتیانے سمندر دے سفر وچ سن تے اوہناں نے سمندر وچ چھال مار دتی۔ انگریز نے سوچھے نوں پھڑن لئی پوراٹل لایا پر اوہ نہ پھڑ سکے۔ اوہناں نے بار دیاں زنانیاں نوں پھڑیا تفتیش کیتی پر زنانیاں نے وی اپنی آزادی تے انگریز دے جبر دے خلاف آواز چکی:

”تھانیدار: (کھنگھو را)..... سوچھا سرکاری مجرم اے۔ اسیں برآمد کر کے کھڑنائے۔ اڑی نال گل نہیں بنی۔ جئے تہاڈے جھڈ ونیس کنجر۔ دسدے نہیں۔ دس دیندے تے اسیں تہاڈے متھے ای نہ لگدے۔ سانوں کیہ لوڑاے، کیوں جی! ہُن تسیں دس دیو، نہیں تے سانوں سختی کرنی پینی جے، صاف جیہڑی گل اے۔ ذمے واری میری نہیں جئیاں تہاڈیاں دی ہووے گی، جھڈواں دی۔

مہنگی: جے سوچھا اتھے ہووے ہا، تے توں انج نہ کھلا بولیں ہا۔

تھانیدار: ایہہ کیہدی آدلبر شاہ؟

سپاہی: ایسے نوں چچھ لینے آں جی۔ کیہ سلا سوا!

سگو: حیا تینوں وی نہیں تے حیا سانوں وی کوئی نہیوں متے بھلیا ووا ہوویں۔

ایویں سواہ وچ ہتھ نہ مار۔

(سپاہی مہنگی ول ودھدائے اوہنوں ہتھ پاون دی کردائے۔ سبھے سوانیاں ہودم بھڑ

تھو پاوندیاں نیں۔ سپاہی ہڈائے۔)

سبھے: ہال وو ہال وو

ساڈی ماء بلیندی سانوں کال وو کال وو

فضل: کوئی خدا دا خوف کرو، بی بی سرکجو۔

سبھے: تیر گڑے، نہ میر گڑے

سمھناں اندراں وچ بہاری پھیر گڑے، پھیر گڑے۔
ہال وو، ہال وو
ساڈی ماء بلیندی سانوں کال وو کال وو
پنج گڑے، نہ ست گڑے
سمھناں اندراں وچ بہاری گھت گڑے
گھت گڑے
ہال وو، ہال وو
ساڈی ماء بلیندی سانوں کال وو
کال وو

(بھڑتھو چچدائے۔ تریوے گم سُم کھلوتے نیں۔)، (22)

ایس ڈرامے وچ آزادی لئی لوکاں اندر دھواں دھکھدا ملدا اے جیہڑا انگریزاں نوں پنجاب اُتے قبضہ کرن توں ہکھدا اے۔ درحقیقت ایہ پنجاب دے وسنیکاں دیاں مڈھلیاں کوششاں سن جیہڑیاں آخر انگریز دی غلامی توں چھٹکارے دا باعث بنیاں۔

سجاد حیدر ہوراں دے ڈرامیاں دے مجموعے ”کالا پتن“ وچ شامل ڈرامہ ”پٹنگے“ وچ پاکستان دی آزادی لئی لوکاں دی جدوجہد نوں ظاہر کیتا گیا اے۔ ڈرامے دا مرکزی کردار ماسٹر مجید اللہ اے جیہڑا تحریک پاکستان دا کارکن ہوندا اے۔ جدوں جاندھر دے جواناں نوں جلوس کڈھن پاروں پھڑیا جاندا اے تے ماسٹر مجید اللہ سمیت کئی لیڈر گرفتار ہوندے نیں۔ جیل وچ ماسٹر مجید اللہ لوکاں نوں آزادی لئی اگے ودھن اُتے زور دیندا اے:

”مجید اللہ: (بلند آواز نال خطاب انداز وچ) لوؤ بھئی ساتھیو اسی ادھاراہ تے گٹ آئے آں۔ آزادی تے پاکستان دے حصول دی جنگ وچ ایہہ جیل ادھاراہ وچ پیندی اے۔ کیوں جے ایہہ مسلم ملت دی امتحان گاہ اے۔ ہُن اگے استقامت تے استقلال دا پندھ اے جے اسی اک مُٹھ رہے تے اپنے سوہنے قائد اعظم دے قدماں تے قدم رکھدے ہوئے اگے ودھدے گئے تاں پاکستان کجھ دور نہیں۔ سیانیاں دا اکھان اے لک جو بدھا پاندھیاں تے مُنا کوہ لہور۔ بس لہور ہُن مُنا کوہ اے تے اسان لہور جا کے ساہ لینا اے۔ ہلا بھئی ہُن میرے نال ذرا ہک دا زور لاکے پاکستان دانعرہ تے لاؤ۔ ایہناں جیل والیاں نوں وی خبراں ہو جان پاکستانی آگئے نیں۔ پاکستان (بہت سارے بندے جواب وچ زندہ باد آکھدے

نیں۔ ایہہ نعرہ تن وار لگداے (پاکستان کا مطلب کیا؟) (سارے جواب وچ نعرہ لاندے نیں لَّا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ۔ ایہہ نعرہ وی تن واری لگدا اے) (قائد اعظم۔ (سارے زندہ باد آکھدے نیں ایہہ نعرہ وی تن واری لایا جاندا اے) پاکستان دی شیع دیو پروانہو! جنہاں سانوں ایس جیل وچ ڈکيا اے اوہناں دا وی اک مقصد اے تے اسی جیہڑے گرفتاری دے کے اتھے آئے آں ساڈا وی اک مقصد اے۔ اوہ چاہندے نیں پئی سانوں آپنے علاقے تے اپنے صوبے دے عامتہ المسلمین توں وکھ کر کے پاکستان نال پیار دی اگ کسے طرح ساڈے دلاں وچوں پھوک مار کے کجھا دین۔ پراوہناں ایہہ شعر نہیں سُنیا۔

نور خدا ہے کفر کی حرکت پہ خندہ زن

پھونکوں سے یہ چراغ بجھایا نہ جائے گا۔

تے ساڈا مقصد کی اے؟ ایس جیل وچ، ایس قید و بند دی حالت وچ، پاکستان دے نظریے دی تبلیغ۔ ایس مقصد واسطے اسی ہُنے اپنا پروگرام مرتب کراں گے تے جد تیکر اک پاکستانی وی ایس جگہ موجود رہے گا اوہ ایس پروگرام تے عمل کردا رہے گا۔“ (23)

بہر حال اوس پروگرام وچ پہنچنا نہ باجماعت پڑھن، جیل وچ سحری تے افطاری دا بندوبست، تے اک نویں ملک وچ اسلامی معاشرے دے قیام اُتے زور دتا گیا۔ فیر جیل وچ رہندے ہوئے ماسٹر مجید ہوراں نے پاکستان دی آزادی دی تحریک نوں بھرپور انداز وچ چلایا۔ آخر اُتے پاکستان بن دے دوران فساداں وچ ماسٹر مجید اللہ اُتے کئی مقدمیاں پاروں جیل وچوں نہ چھڈیا گیا جد کہ اوس دی بیوی ’ثریا، تے اوس دے پُتر ناجی، نوں شہید کر دتا جاندا اے۔

نیاز حسین لکھویرا ہوراں دے ڈرامے ”کچ دی دُنیا“ وچ سماج وچ نویں بدلا دی گل کیتی گئی اے۔ درحقیقت ڈرامے دی مرکزی کردار ساجدہ، بی اے وچ پہلی پوزیشن حاصل کرن اُتے صحافی نوں انٹرویو دیندیاں ہویاں آکھدی اے پئی اوہ اداکارہ بننا چاہندی اے۔ اخبار وچ انٹرویو چھپن اُتے اوس دے گھر والے، سوہرے تے گلی محلے دے لوک اوس نوں بُرا سمجھدے نیں۔ ساجدہ دا منگیتر ظاہر، خود اداکاراں نوں پسند کردا اے پر اپنی منگیتر نوں اداکارہ بنن توں روکدا اے آخر ساجدہ دے سوہریاں دے اصرار اُتے ساجدہ دی ماں ”زینت“ اوس نوں سمجھاؤندی اے پر ساجدہ بطور سوانی اپنے حق لئی لڑدی نظر بندی اے:

”زینت: بیٹی، توں جیہڑا فیصلہ کیتا اے اونوں بدل نہیں سکدی۔

- ساجدہ: امی مینوں اے دسو کہ میرے اداکارہ بین نال کی ہو جائے گا۔
- زینت: بہت کچھ ہو جائے بیٹی۔
- ساجدہ: مگنی ٹٹ جائے گی نامی۔ جیہڑے لوکی اک چیز نوں خود پسند کرن تے اگر گھر دا کوئی بندہ او کم کرے تے اوہدی مخالفت کرن تے ایسے گھر اچ اگر میری مگنی ٹٹ جائے تے خیر اے۔
- زینت: بیٹی مگنی دا ٹٹن چنگی گل نمین۔ تسی اک پاسوں تے سانوں ایڈا وڈا مان دتا اے کہ یونیورسٹی اچ ٹاپ کیتا اے دو بے پاسوں تو اہڈے ایس فیصلے نیں بڑے مسائل پیدا کردتے نیں۔
- ساجدہ: امی کیا اداکار انسان نہیں ہوندے۔ کیا او ساڈے معاشرے دے فرد نہیں ہوندے کیا اسی اداکاراں نوں اپنے معاشرے توں کڈھ دتا اے۔
- زینت: نہیں بیٹی ایہہ گل تے نہیں۔
- ساجدہ: فیرامی کی گل اے۔
- زینت: بیٹی ساڈے ٹیر اچ ایس طراں کدے ہو یا نہیں۔
- ساجدہ: امی بارش دا پہلا قطرہ کوئی نہ کوئی تے ہوندا اے نا۔ کسے ناں کسے نوں اگے ودھنا ای پیندا اے۔
- زینت: بیٹی۔ توں اک گل دی ضد پھڑلتی اے۔
- ساجدہ: اسی لوک اصل اچ سچ برداشت نہیں کر سگدے۔ سانوں ایس طراں دے بیان چنگے لگدے نیں کہ میں وڈی ہو کے ڈاکٹر بناں گی تے دکھی انسانیت دی خدمت کراں گی۔
- زینت: بیٹی۔ توں کھھی ایس معاشرے نال نہیں لڑ سگدی۔
- ساجدہ: میں تو اہڈے نال، اپنے آپ نال تے لڑ سکنی آں نا۔
- زینت: تے دنیا دا کی کراں گے۔
- ساجدہ: جے دنیا دا خیال کریئے نامی تے کوئی کم وی ناں ہووے۔
- ایہو لوکی سانوں کڑیاں نوں تعلیم توں دور رکھن واسطے ہزاراں دلیلاں دیندے سن۔ ایہو لوکی کڑیاں نوں مجھاں گاواں بنائی پھر دے سن..... آخر کسے کڑی نیں تے پیر گھروں باہر کڈھیا ای سی نامی۔
- (روشنی چلی جاندی اے)

زینت: گھراچ ہنیرا ہو گیا۔
 ساجدہ: نمین امی۔ ہنیرا چند لچیاں لٹی ہے۔ روشنی دی لہر آئی اے امی۔ کسے پاسوں روشنی
 ضرور ملے گی سانوں (ساجدہ ماچس دی تیلی نال موم بتی جلاندی اے۔)
 جس طراں ایس روشنی تے ساڈا حق اے ایسے طراں سانوں اپنی زندگی بارے
 فیصلہ کرن دا وی حق ہے امی۔ اے حق کسے کولوں کوئی وی نہیں کھوسکدا۔“ (24)
 ڈرامے دے آخر اُتے ساجدہ دی منگنی ٹٹ جاندی اے۔ درحقیقت ساجدہ منافقانہ زندگی
 توں نفرت کر دے ہوئے اپنے لٹی سچ دا راہ چن دی اے۔ اوس دا باپ ایس گل تے خوش ہوندا اے پئی
 ساڈے معاشرے دیاں دھیاں اپنا فیصلہ کرن لگ پیاں نیں بھانویں اوس نوں اپنی دھی دا ایہ فیصلہ چنگا
 نہیں سی لگا۔

ڈاکٹر طارق عزیز ہوراں دے ڈرامے ’ترٹھ، وچ پنڈ دا چودھری، مٹھیلے تے اوس دے گھر
 والیاں نوں اپنا غلام بنا کے رکھنا چاہندا اے۔ مٹھیلے تے اوس دے گھر والے آزادی دی زندگی گزار دے
 نیں۔ اوہ اپنا رزق آپ کماؤندے نیں۔ پنڈ دا چودھری چال چلدا اے تے اک گڑی رجو نوں اغوا کروا
 کے اوس دا الزام مٹھیلے دے ٹہرا تے لاؤندا اے۔ مٹھیلے تے اوس دا پتر رموں تے پوترانورا سارے جیل
 وچ بند ہو جاندا اے۔ اوس ویلے مٹھیلے دیاں اک اخبار دے بندے آصف نال گلاں باتاں ہوندیاں
 نیں جس وچ مٹھیلے دیس دی آزادی لئی لڑن بارے دس پاؤندا اے:

”مٹھیلے: فرنگیاں دا ویری ساں میں۔ کتھوں ٹری چٹی چڑی تے کتھے آڈیرے لائے۔ اسیں
 آہندے جاؤ ایتھوں۔ ملک ساڈا۔ مٹی ساڈی۔ دھرتی ساڈی ٹسیں کون ہو۔ فرنگی
 آہندا۔ اسیں نہ آؤندے تے ٹسیں سمجھے جانگی دے جانگی رہندے۔ فیراوہ کجاں
 نوں زمین دے کے جاگیر دار بنا دیندا۔ اسیں آہندے ملک ساڈا اے ٹسیں کون
 ہو ونڈی پان آلے۔ کھہڑا چھڈ واسا ڈا ویریو۔ جاؤ ایتھوں۔

آصف: بڑا اوکھا راہ چنیاں ٹسیں بابا جی۔ بڑیاں اوکڑاں جھلیاں ہون گئیاں؟
 مٹھیلے: سرتے پوے تے جھلنا پیندا اے۔ فرنگی نہیں سی جاندا۔ اتوں جاگیر دار وی اوہدے
 نال رل گئے فیرا اسیں کیہ کردے۔ اسیں جتھے بن کے تے کدی اکلم اکلے لڑدے
 رہے، مردے رہے۔ زمین اساڈی سی چنناں۔ کیہ کردے۔

آصف: راج نال آڈھالا کے ڈا ہڈا ات جریا ہونا اے ٹسیں؟
 مٹھیلے: ہا..... اسیں آہندے فرنگیاں جا ایتھوں، پلس آہندی سنھاں لاندے او۔ اسیں
 آہندے فرنگیاں اسیں نہیں دینے اپنے نروے بال تیریاں فوجاں واسطے، پلس

آہندی لوکاں دیاں بانہیں چاندے او۔ اسیں آہندے اسیں نہیں دینے اوٹھتے گھوڑے تیری لام واسطے، پلس آہندی لوکاں دیاں مجھیں راہیں لاندے او۔ اسیں آہندے فرنگیا تیرا ساڈا ویراے، پلس آہندی راہواں ج ڈاکے مارے دے او۔ فرنگی فیصلہ دیندا..... ہور کیہ کرنا اے جانگلیاں نیں۔ فیرا وہ ہک دازور لا کے ہسد اتے آہندا..... پنچ ورھے قید بامشقت۔ اسیں وی ہک دازور لا کے ہسدے تے آہندے ہور کیہ کرناں اے فرنگیاں تے اوہدے سنگیاں نیں۔“ (25)

متھیلے تے اوس دے پڑتے پوترے نوں تھیرا پلس پچھدی اے پر اوہ نہیں مندے کیوں جے اوہناں نے رجونوں اغوا نہیں کیتا ہوندا۔ آخر اوہ اپنی گل تے قائم رہندے نیں تے جیل وچوں چھٹ جاندے نیں۔

1980ء دی دیہائی وچ نویں تھیڑ دے ناں توں اک لہر چلی جس وچ ترقی پسند نوجواناں نے مارشل لاء دے سیاسی تے ثقافتی جبر نوں مکاؤن تے لوکاں دی سوچ نوں بدلن لئی ڈرامے لکھے۔ شاہد ندیم ہوراں دے ڈرامیاں دے مجموعے ’خصماں کھانیاں‘ وچ عورتاں اُتے ہون والے جبر نوں بیان کیتا گیا اے۔ شاہد ندیم دے ڈرامے ’بری، وچ مس زاہدہ زمان (انجمن خواتین دی نائب صدر تے جمہور پارٹی دی رکن مجلس عاملہ تے عائلی قوانین دے مسئلیاں اُتے بحث کرن والی) دے کردار راہیں عورتاں دے حقناں تے عائلی قوانین وچ ہون والیاں تبدیلیاں دے خلاف جدوجہد نوں بیان کیتا گیا اے۔ جدوں زاہدہ جیل وچ قید ہوندی اے تاں ایس دوران زاہدہ داسا ہمنہا جنت، مریم تے جمیلہ ورگیاں سوانیاں نال ہوندا اے جیہڑیاں سماجی طبقاتی ونڈاں، ظلم تے استحصال پاروں دکھ بھری حیاتی لنگھان اُتے مجبور ہوندىاں نیں۔ جنت دا پتر اپنے مالک دے پتر دا ریکارڈ چوری کر لیندا اے۔ جنت، اپنے پتر نوں سزا توں بچاؤن لئی اپنے آپ نوں پولیس دے حوالے کر دیندی اے۔ درحقیقت ساڈے سماج وچ اک اجیہا طبقہ اے جیہڑا اپنی لوڑ توں ودھ تعیش واسطے دولت نوں جوڑدا اے جدکہ غریب نوں اوس دا حق نہیں دتا جاندا جس پاروں اوہ غلط راہ تے ٹر پیندا اے۔ پر زاہدہ ترقی پسند سوچ راہیں جنت نوں سمجھاؤن دی کوشش کردی اے:

”زاہدہ: (سمجھاؤندیاں)

وکیہ او نے چوری کیتی اے، قانون توڑیا اے، کسے دی پراپرٹی تے ہتھ پایا اے۔ ہن اوہدی سزاتے اوہوں ملے گی۔ ایہہ تے قانون اے۔ ہر جگہ ہوندا اے۔ عرب وچ تے ہتھ کٹ دیندے نیں۔ (جنت react کردی اے)

توں ایس طرح جیل وچ کد تیک پئی رھویں گی۔ فیر دلاور کدی نہ کدی تے پھڑیا

جائے گاتے اونہوں سزا کٹنی پوے گی۔ ایہہ بہتر نہیں کہ او پھڑیا جائے تے فنا فٹ
سزا کٹ لوے تے اوددی بڈھی ماں بچ جائے۔ شید ایہہ تجربہ چنگا ای ہووے۔
اونہوں سبق مل جائے اگے لئی۔⁽²⁶⁾

ڈرامے وچ امیر تے غریب وچ ودھدے ہوئے دولت دے فرق، رشتے داراں دی بے حسی
تے کئی عمر دیاں گڑیاں دے وڈی عمر دے مرداں نال بغیر مرضی دے ویاہ، بند کواڑاں پچھے زنانیاں نال
ہون والیاں زیادتیاں نوں بے نقاب کیتا گیا اے۔ مریم ورگے کردار رشتے داراں دی بے حسی پاروں
درباراں تے رہن اُتے مجبور ہوندے نیں۔ مریم شاہ حسین ~~چوڑھی~~ دے مزار اُتے چن دے کارن 3 مہینے
جیل دی قید کٹ دی اے۔ جیل تے ہسپتال اندر موجود گھناؤنے تے بُرے لوک اوس دی عزت برباد
کردے نیں تے اوس نوں جیل وچ رہن اُتے مجبور کردے نیں۔ ’جمیلہ، اپنے بیوتوں وڈی عمر دے
بندے فضل دین نال زبردستی ویاہے جان مگروں جدوں طلاق دا مطالبہ کردی اے تاں اوس اُتے ظلم کیتا
جاندا اے۔ جمیلہ نوں سدھے راہوں حق نہیں ملدا تاں اوہ اپنے گھر والے نوں قتل کر کے جیل وچ قید ہو
جاندی اے۔ ایہ ساریاں زنانیاں نہ اپنے گھر وچ آزاد ہوندیاں نیں تے نہ ای جیل اندر۔ ڈرامہ نگار
درپردہ سماج دے کرتا دھرتا لوکاں دی اصلاح تے سوانی دے تھاں دی گل کردا اے۔

”چولہا“ ڈرامے وچ سوانی نوں اوس دے حق دین تے کامیاں نال چنگے سلوک دی سوچ
ملدی اے۔ ایس ڈرامے وچ ہر مذہب دے لوکاں دی عزت کرن بارے جانکاری ملدی اے۔ جیویں
بے بے، کوٹھے لاؤن والی رکھی، نوں چوہڑی آکھدی اے جد کہ رکھی دی گل بات وچوں ترقی پسند سوچ
نظر بندی اے:

”بے بے، میں کئی واری آکھیا اے مینوں چوڑھی نہ آکھیا کر۔ ٹھیک اے، اسی
غریب آں، پر محنت کر کے کھانے آں۔ سارا دن پوڑھیاں چڑھدیاں، لہندیاں
لتاں رہ جاندىاں نیں۔ تے گند ڈھو ڈھو کے ایہہ حال ہو جانداں کہ گھنٹہ گھنٹہ رگڑ
رگڑ کے دھونی آں اپنے آپ نوں۔ پر گھر شیشے وانگ لشکرا اے میرا۔ تے
میرے بچے وڈیاں صاحبان دیاں دھیاں پتراں توں بہتے صاف دکھدے نیں۔
روز نوانی آں تے روز کپڑے دھونی آں اونہاں دے۔ دونویں سکول جانداں
نیں یونیفارم پا کے۔ تے نیاں نوں بوتل دا ددھ پیا نی آں۔ تے توں مینوں
چوڑھی آکھنی ایں!،“⁽²⁷⁾

ڈرامہ نگار نے جہیز نہ ملن پاروں سوہرے گھر زنانی نال ہون والے ظلم نوں ’سیکنہ‘ دے کردار
راہیں بیانیا اے۔ سیکنہ دی سس تے گھر والا غلام محمد اوس نوں خود ساڑ کے خود کشتی دا الزام لاؤندے نیں

پر دو بچے زبیدہ، داکر داراک مضبوط سوانی دا اے جیہڑی سکینہ، دا انجام ویکھ کے وی اپنی سس تے گھر والے دے اگے ہر مشکل دا مقابلہ کرن لئی ڈٹ جاندی اے۔

ڈرامہ ”جھلی کتھے جاوے“ اک سوانی دے نفسیاتی مریض بن دے کارن اُتے چائن پاؤندا اے۔ ’بھاگاں، اپنے گھر والے نال سدھی ساڈھی حیاتی لگھانا چاہندی اے۔ اوس دے سوہرے اپنے پُتر نوں دوہئی ای رکھنا چاہندی نیں۔ سس نوں سونے دے کڑے، ننان نوں سوٹ، سوہرے نوں سونے دے بٹن، دیور نوں ریڈیو دی لوڑ ہوندی اے پر کسے نوں ’بھاگاں، دے دکھ دا احساس نہیں ہوندا۔ آخر بھاگاں اپنے سوہریاں دیاں باہروں آیاں شیواں نوں تباہ و برباد کردیندی اے۔ سوہرے اوس دا مولوی، پیر، عامل تے حکیم ہر کسے کولوں سدھا پٹھا علاج کرواندے نیں۔ آخر اوس دا ہسپتالوں، نفسیاتی معائنہ کروان دی بجائے پیسے دی تھوڑ پاروں پاگل خانے داخل کروا دیندے نیں:

راوی نمبر 1: تے بھاگاں جھلی مینٹل ہسپتال داخل ہوگئی۔ ملک دا کلا ہسپتال جتھے وارڈراں تے نرساں لئی خاص ٹریننگ دی لوڑ نیں۔

ڈاکٹر 2: جتھے consultant نوں اک گھنٹے وچ 50، 50 مریضاں نوں بھگتانا پیندا اے۔
ڈاکٹر 1: جتھے 50 فیصد مریضاں نوں دس توں ودھ ورہے گزر چکے نیں۔
ڈاکٹر 1: جتھے 90 فیصد مریضاں دا علاج بجلی دے جھٹکیاں نال ہوندا اے۔
ڈاکٹر 1: جتھے مریضاں دا پہلا معائنہ کرن والا ڈاکٹر نفسیات بارے کھکھ وی نہیں جانتدا۔
ڈاکٹر 2: جتھے Male attendant پھٹے ہوئے ڈشکرے ہوندے نیں۔ جیہڑے دل کرے تے مریضاں نوں دوائیاں دے تے الیکٹرک شاک تک لاسکدے نیں۔

ڈاکٹر 1: جتھے 1400 مریضاں لئی صرف 3 نفسیات دانوں دی جگہ اے۔
ڈاکٹر 1: جتھے 1/2 کروڑ دیاں دوائیاں دے بجٹ دا 3/4 حصہ چوری ہو جاندا اے۔“ (28)

”لیٹر“ ڈرامے وچ عورت دے دھی جمن اُتے سماج دے روئے نوں بیانیا گیا اے۔ کدھرے عورت اپنی سس دے طعنے سہندی اے تے کدھرے مرد دے لپڑاوس دا مونہہ لال کردے نیں تے کدھرے لفظ ’طلاق‘ دا ڈراوا اوس دی زندگی نوں سیونک وانگ کھاند اے۔ ایس سلسلے وچ امیر تے غریب دونوں طبقیں نال تعلق رکھن والے مرداں دا اکو جیہا روئے سامنے آؤندا اے۔ ہسپتال اندر فریڈ، فہمیدہ، فرخندہ تے بیگم صاحب ساریاں دھیاں نوں جمن پاروں اپنے مرداں دے ہتھوں ذلت تے رسوائی سمیٹ دیاں نیں۔ ہسپتال دیاں ڈاکٹریاں دی زبانی ڈرامہ نگار نے ترقی پسند و چار سا جھے کہیتے نیں:

”ڈاکٹریاں:

- 1- ڈاکٹر صاحب
 - 2- جی ڈاکٹر صاحب
 - 1: ایہ دسو کہ مرداں نوں، میرا مطلب اے منڈیاں نوں پیدا کون کردا اے؟
 - 2: عورتاں۔
 - 1: مرد تے مرداں نوں نہیں جمدے؟
 - 2: نہیں۔
 - 1: جے عورتاں ناں جمن تے فیر مرداں نوں کون جمدے گا۔ مرد؟
 - 2: بالکل نہیں۔ کئی وی کوشش کر لیون، ناممکن اے۔
 - 1: تے فیر جے شاباش دا حق ہے تے عورت نوں۔
 - 2: پر حق دار نوں حق کتھے ملدا اے ایس دنیا وچ۔
 - 1- ڈاکٹر صاحب!
 - 2- جی ڈاکٹر صاحب!
 - 1: اے دسو کہ بچے دی sex کون determine کردا اے؟
 - 2: اللہ تعالیٰ ہو رکون۔
 - 1: میرا مطلب اے scientifically۔ مرد یا عورت؟
 - 2: Research توں ثابت ہو چکیا اے کہ مرد دی وجہ نال بچے دی سکس determine ہوندی اے۔
 - 1: تے صدیاں توں الزام وچاری عورت تے لگ رہیا اے۔ اوہی گالاں تے چھیڑاں کھا رہی اے۔
 - 2: فیر لپڑا دا حق دار کوئی ہے تے اوہ مرد ہے۔
 - پر حق دار نوں حق کتھے ملدا اے ایس دنیا وچ۔⁽²⁹⁾
- ”شرم دی گل“ ڈرامے وچ غریب سوانیاں دے حق دی گل کیتی گئی اے۔ پنڈ دے ملک صاحب دا منڈا غریب گھر دی گڑی نال زیادتی کردا اے۔ پر جدوں گڑی تے اوس دی ماں انصاف چاہندیاں نیں تاں پولیس اہلکار دولت دے بل بوتے اُتے گڑی دی جھوٹی میڈیکل رپورٹ بنا کے ملک صاحب دے منڈے نوں بے گناہ ثابت کردا دیندے نیں۔ مجسٹریٹ، گڑی نوں ملک صاحب دے منڈے نوں بدنام کرداں پاروں تن مہینیاں دی سزا سنا دیندا اے۔ ڈرامہ نگار نے گڑی دے لفظاں راہیں حقائق نوں بیان کیتا اے:

”کڑی: کسے درندے دی درندگی داشکار ہوناں شرم دی گل اے یا اوس درندگی تے واہ واہ کرنا تے درندیاں نوں ہلا شیری دینا شرم دی گل اے۔ کی مظلوم تے مجبور عورت نوں اچھوت تے چور بنا دینا شرم دی گل اے؟ یاں اودے لئی انصاف دے سارے بوئے بند کردیناں شرم دی گل اے۔ میں تہاڈے کولوں پچھدی آں ایہہ بے شرمی کدوں تکر ہوندی رہے گی۔ بولو۔ چپ کیوں او۔ کدوں تک ہوندا رہوے گا اے ظلم۔ کدوں تک تسی منہ پراں کر دے رہو گے۔ تسی چپ او، کڈے شرم دی گل اے۔“ (30)

”دھی رانی“ ڈرامے وچ ہر کوئی دھی نوں رانی کہہ کے پُکاردا اے پر گھر دے سارے لوک دھی نوں مڈل توں مگروں پڑھن دی اجازت نہیں دیندے۔ ایہتوں تیک کہ شاعری پڑھنا اوہناں لئی معیوب ہوندا اے۔ جے کراہہ اپنے گھر دے بیڑے وچ کنگھی کردی اے، سرمہ پاؤندی اے تے ایس نوں وی بُرا سمجھیا جاندا اے۔ ہر کوئی اوس نوں لعنت ملامت کردا اے۔ ڈرامہ نگار نے گڑی دی سوچ راہیں بدلا دی گل کیتی اے:

”پرانے زمانے وچ جاہل لوکی دھیاں نوں جمداں ای دن کر دیندے سن۔ تے ارج دے سمجھدار لوگ دھیاں نوں، ایہناں دھی رانیاں نوں، گھراں وچ دن کر دینا چاہندے نیں۔ دھیاں اکھاں دی ٹھنڈک نیں، گھر دا چانن نیں، پر اودے نال نال او دماغ تے دل رکھن والیاں انسان وی نیں۔ اونہاں کولوں سوچن دا، لکھن پڑھن دا، تازہ ہوا وچ ساہ لین تے معاشرے وچ مفید کم کرن دا حق کھونا اونہاں دی انسانیت تو انکار کرنا اے۔ دھی رانی نوں رانی منو نہ منو، انسان تے منو۔“ (31)

افضل احسن رندھاوا ہوراں دے ڈرامیاں دے مجموعے، سپ، شینہ تے فقیر“ وچ شامل ڈرامہ ”وڈا آدمی“ دامر کزی کردار اکبر، جدوں اک رات سراں اُتے رکن لئی اپڑدا اے تاں اک سمگلر ”اختر“ اوس نوں سو روپے دے کے ناروال جان لئی آکھدا اے۔ جدوں اکبر نہیں مندا تے اوہ آخر روپے ودھاندا ودھاندا، پندرہ ہزار روپیہ دین لئی تیار ہو جاندا اے۔ اختر نوں ڈر ہوندا اے جے سویر ہوگی تے فوجیاں ہتھ بارڈر کولوں پھڑیا جاوے گا۔ پر اکبر، پیساں دے جھانسنے وچ نہیں آؤندا تے ایس غیر قانونی کم توں انکار کردیندا اے۔

”اکبر: میں غریب آدمی آں باؤ جی..... میرا نکا نکا بال بچہ اے۔ ایس دھندے وچ پھس کے ایس رکھی سکی توں وی جاواں!

اختر: اسیں تیرے بال بچے دی ذمہ داری لاں گے جے توں پھڑیا جاویں تے تیرے

بال بچے دا خرچ وی دیا کراں گے۔

اکبر: نہیں باؤ جی! مینوں حلال دی کھان دی عادت پئی ہوئی اے تے میری ایہہ عادت خراب نہ کرو۔“ (32)

ڈرامے وچ پندرہ ہزار دی پیش کش اُتے وی اکبر، غیر قانونی کم نہیں کردا سگوں اوہ اک ضرورت مند منت سماجت کرن والے ٹبرنوں راتوں رات شکر گڑھ ہسپتال لے جان لئی تیار ہو جاندا اے کیوں جے اوس غریب ٹبر دا پتر حادثے مگروں ہسپتال وچ داخل ہوندا اے۔

بابو جاوید گر جا کھی ہوراں دے ڈرامیاں دے مجموعے ”سائنجھی بیڑی“ وچ ڈرامہ ”وڈیاں دی کھڈ“ وچ اک وڈے آدمی دی دکان توں بال آتش بازی دا سامان خریدا اے تاں پولیس والے اوس نوں پھڑ لیدے نیں کیوں جے آتش بازی تے پابندی ہوندی اے۔ بال نوں قانون دی خلاف ورزی کرن پاروں پھڑ لیا جاندا اے تے اوس نوں مجرم آکھیا جاندا اے۔ اوس ویلے بال ساڈے سماج اندر موجود استحصالی روئے دے خلاف بولد اے:

”بال: (غصے نال) آہو آہو جاننا واں میں کنا وڈا جرم کیتا اے؟ مینوں اتھے صرف تے

صرف ایس لئی مجرم کہیا جا رہیا اے کہ میں نکالے کلاواں نہیں تے ایہ سامان بنان والے ایہناں نوں دکاناں وچ سجان والے نالے ایس سامان نوں چلان والے کیہ مجرم نہیں؟ اوہ وی مجرم نیں۔

سنتری: (غصے نال) تینوں اوہناں نال کیہ لگے؟ توں اپنی گل کر۔

بال: اوہناں دی گل وی میری گل اے جے میں مجرم آں تے فیر تے اوہ وی مجرم

نیں۔ جے مینوں پھڑیا جاسکدا اے تے فیر اوہنوں نوں کیوں نہیں پھڑیا جاسکدا؟ میرے ورگیاں نکلیاں نکلیاں دی تھان اوہناں وڈیاں وڈیاں مگر مچھاں نوں قابو کیوں نہیں کیتا جاسکدا؟“ (33)

ڈرامے وچ سانوں بال راہیں وڈے وپار کرن والے تے آتش بازی دا کاروبار کرن والیاں تے قانون دے رکھوالے ہوکے وی قانون نوں غلط ورتن والیاں دی نندیا ملدی اے۔

ناصر رانا ہوراں دے ڈرامیاں دے مجموعے ”نانک“ وچ شامل ڈرامے ”چڑیاں چوک پنیاں“ وچ اُمید تے ترقی پسند سوچ ملدی اے۔ ڈرامے وچ ”نور احمد، بطور اک مرد سماج نوں بدلن لئی اگے ودھدا اے۔ کہانی دی مرکزی کردار رشیدہ، دے رشتے نوں ہیڈ مسٹرٹیس ہون دے باوجود لوک ایس لئی ٹھکرا جاندا اے کہ اوہ اوہناں دی سدھر موجب داج نہیں دے سکدی سی۔ پر جدوں پنڈ بہادر والے توں اک لیکچرار نور احمد دارشیدہ آؤندا اے تاں رشیدہ داج دی کمی پاروں ویاہ نوں انکار کر دیندی

اے۔ نور احمد اپنی ماں راہیں رشیدہ نون اک رقعہ بھجی اے جس وچ اوہ دا ج لین توں انکار کردا اے:
 ”میں نور احمد لیکچرر محکمہ تعلیم ایہہ گل بغیر کسے لو بھ لالچ تے جبر دے لکھ رہیاں کہ
 مینوں اپنے ویاہ اُتے دا ج دی لوڑ نہیں۔ میں پڑھیا لکھیا بندہ آں تے میرے
 ورگے بندے نون علم تے رب دا شکر کرنا چاہیدا اے۔ میرے کول رب دادتا
 بہت کجھ اے۔“ (34)

ڈرامے دے آخر اُتے رشیدہ تے نور احمد دا رشتہ طے ہوندا اے۔ ایہ ڈرامہ سماج دیاں غلط
 رسماں دے خلاف اک مرد دی آواز اے جس دا مقصد لوکاں لئی چنگے راہ کڈھنا تے سماج وچ امن تے
 سکون نوں پیدا کرنا اے۔

سجاد حیدر ہوراں دے ڈرامیاں دے مجموعے ”سورج مکھی“ وچ شامل ”پٹلیاں“ وچ مذہبی
 تے سیاسی ناہمواریاں نوں بیان کیتا گیا اے۔ ڈرامے وچ پٹلیاں دا تماشہ دکھاؤن والا، پٹلیاں راہیں
 تماشہ دکھاؤندا اے۔ ایس تماشے وچ سانوں کامل بادشاہ دے دربار دی گل سُنائی جاندی اے جس وچ
 اک طوائف نچن آؤندی اے تے فیہ دربار وچ اک نابز نورے، ڈاکو نوں لیا جاندا اے۔ بھیرو مل اوس
 نون بادشاہ اگے فرشی سلام کرن نون آکھدا اے پر نور بادشاہ دے سامنے بوہے راہی پہلاں لتاں اگانہہ
 لنگھاندا اے تے مگروں ڈھڑ اندر لیجاںدا اے۔ ایہ ڈرامہ ساڈی تاریخ وچ ہوئے ورتے واقعات نوں
 بیان کردا اے جس راہیں ساڈے مذہبی تے سیاسی نظام اندر آؤن والیاں غلط تبدیلیاں دی نندیا کیتی گئی۔
 نجم حسین سید ہوراں نے ڈرامہ ”تحت لہور“ وچ اکبر بادشاہ دے دور حکومت دیاں غلط
 پالیسیاں نوں بے نقاب کیتا اے تے جدوں اکبر بادشاہ دے بھٹی نون قید وچ پاؤن تے اوس نون پھانسی
 دین دا حکم دیندا اے تاں اوس ویلے اکبر دے سرکاری کارندیاں دے رڈیے اوس دور دی اخلاقی گراوٹ
 نوں ظاہر کردے نیں۔ نجم حسین سید ہوراں نے پنجاب اندر ”رجا“ دے کردار راہیں اوس کمی بندے دی
 گل کیتی اے جیہڑا بظاہر ذات دا چھوٹا نظر آؤندا اے پر اوس اندر آزادی دا شعور موجود ہوندا اے۔ ڈرامہ
 نگار نے مغل دربار وچ ہون والی طبقاتی کشمکش تے نکلیاں نال ہون والے دھرو نوں بیان کرن دے نال
 نال حسین، دے کردار راہیں نون سوچ نوں ظاہر کیتا اے۔ درحقیقت منشی نون جیہڑا دھاگہ رشید خان
 دے کے گیا ہوندا اے اوہ نہیں لہدا۔ بادشاہ دے حکم موجب ڈیڑھ سو خلتاں تیار کرنیاں ہوندیاں نیں پر
 دھاگے توں بغیر کم نہیں ہو سکدا۔ دھاگے دی چوری دا الزام غریب کاریگر بھاگ تے رتہ اُتے لایا جاندا
 اے ایس موقع اُتے اک پاسے مغل دربار دیاں نا انصافیاں تے دوجے پاسے حسین دی حق دی آواز
 ملدی اے:

”اک کاریگر: بہار خاں دی رن دے بھرا نوں کجں کان پھڑ گھتے نیں بھاگ تے رتہ۔ اسیں

جاننے آں کیہ ہونی اے بھاگ تے رتے نال۔ کٹوال اوہناں دا اے قاضی
اوہناں دا اے۔ سپہ سالار، صوبے دار اوہناں دے نیں ساڈا کوئی نہیں۔

دو جا کاریگر: باتشاہی اوہناں دی اے۔ باتشاہ دی اوہناں دا اے۔

رجا: جیہڑا باتشاہی نوں قبولدا اے اوہ باتشاہ دا اے۔ بھانویں اوہ اوہناں وچوں ہووے
بھانویں ساڈے وچوں۔ جد تاں اسماں باتشاہی توں باہر نہیں ہوندے اسماں کر
کیہ سکے آں۔

تریجا کاریگر: بس جیہڑی ساڈے نال اوہناں کردتی اوہ جری جائیے ہور ساڈے ہتھ کیہ اے۔

رجا: بھاگ تے رتے لئی اسماں کجھ نہیں کر سکدے؟

حسین: بے ہر اندر وچ میں ای میں ہاں تے وت میرے اُتے ظلم کماون والا کون اے۔

میرے اُتے حکم چلاون والا کون اے۔ دہنہہ وی میں ہاں رات وی میں ہاں۔
بے میں اکھ اگھاڑاں۔ ہر جائیں آپنا آپ سبناں تے وت کیوں مینوں کوئی
آکھے انج نہیں انج کر۔ میں گُرسی نہیں۔ میں وردی نہیں۔ میں تے نگم ننگ ہاں
..... گُرسیاں وردیاں کیہ نیں۔ سبھ اُچھاڑ نیں ستیاں پیاں دے۔ جیوندیاں اُتے
مویاں دی، جاگدیاں اُتے ستیاں دی مرضی کیوں چلے۔

رجا: کیڑی اُچی اے بند بچانے دی کندھ۔ (پیادے دا کوٹ لاہوندا اے تے پنڈے
دوالے دی رتی دی پوڑی کھول کے کاریگراں نوں دیندا اے)

چوتھا کاریگر: پر بھاگ تے رتہ بندی خانیاں باہروی آگئے تے اسیں اوہناں نوں کتھے کھڑ سکے
آں۔ شہر، گراں سبھ باتشاہی دے گھیر وچ ہن۔ گل دھرتی باتشاہی دی کھلی تلی
اے نس کے باہر اسیں کتھے جا سکے آں۔

حسین: جاگدیاں نوں سنگل کون ولے۔ سنگل دا ج اے ستیاں دا۔

رجا: دُلا وی ایسے دھرتی اُتے وسیندا اے۔ جتھے جتھے اوہ ساہ لیندا اے۔ اوتھوں باتشاہ

دی گوڑی لوء دُھوں تھی ویندی اے۔ بے اسماں سارے دُتے تھی وُجیے تاں

باتشاہی دا گھر باتشاہ دے گل دا پھاہ بن ویسی، (35)

ایہ ڈرامہ اکبر بادشاہ دے دور وچ غریب تے نماںیاں اُتے جھوٹے جرم عائد کرن دے
خلاف حسین، ورگے کرداراں دی بغاوت نوں ظاہر کردا اے۔ آخر اُتے میر عالم، چانن تے علی دی گل
کتھ ٹوری گئی اے جس وچ علی ورگے جیہڑے ساری حیاتی سرکار دیاں گلاں مندے نیں اوڑک خود قید
ہو جاندا اے۔ گل ایہ وے جیہڑے ڈرتے خوف دے پھاتے ہوندے نیں اوہ ساری حیاتی دُجیاں

اگے سر جھکا کے غلط راہوں سے چلے نہیں۔ جد کہ حق سے سچ دی گل کرن والے سولی اُتے چڑھ کے وی اپنے ناں نوں دُنیا اُتے جیوند اچھڑ جانے نہیں۔ جیویں پئی دُلا بھٹی جیہڑا اکبر دے نظام تے دین الہی دے خلاف تلوار راہیں مزاحمت کردا اے تے دو جا حسین (شاہ حسین علیہ السلام) بھرے دربار وچ حق دی گل کردا اے اوس لئی اوہنوں کوئی پھانسی اُتوں نہیں ڈرانداتے حاکم وقت نوں وی اوہنوں مننا پندرا اے۔

نجم حسین سید ہوراں دے ڈرامے ”الفو پیرنی دی وار“ وچ تاریخ دے جھروکے وچوں ظلم، جبر تے استحصال دے خلاف عام لوکاں دا مضبوط رویہ دکھایا گیا اے۔ الفو پیرنی ”میں“ دے کردار راہیں گل چھیڑ دی اے پئی جھڑی لگی وچ ”میں“ اپنے دھگڑ (سور دے بال) نوں لے کے مولوی غلام رسول عالمپوری ہوراں کول مسیت وچ اپڑدا اے تے بال لئی ددھ منگدا اے تاں مولوی غلام رسول اوہناں نوں ددھ لیا کے دیندے نہیں۔ پر پنڈ دے وسنیک جوان تے چودھری رل کے مولوی غلام رسول دے ایس قدم نوں نندے ہوئے مسیت دا نواں فرش پوان کارن پورے پیسے منگدے نہیں۔ پر مولوی صاحب انسانیت دا درس دیندے ہوئے آکھدے نہیں، میں اک ڈنگ دا ددھ پیا اے تے میں اوس دے پیسے بھر دتے نہیں تے دو جے اوس توں بھر جیہڑا ایس نوں روز ددھ پیا ندا اے۔ ڈرامے وچ مولوی صاحب تے ”میں“ دیاں گلاں وچ اک پاسے حقیقت دا رنگ ملدا اے تے دو جے پاسے چودھریاں دی سیاست دا رنگ وی نظر آؤندا اے۔ جس ویلے مولوی صاحب تے ”میں“ گل کردے نہیں تاں اوس ویلے ای ”حمزہ“ دا کردار سامنے آؤندا اے۔ ”میں“ تے حمزہ، ہیر دے کردار اُتے بحث کردے نہیں جس وچ اک پاسے مالکی دے خلاف تے دو جے پاسے اپنی ہوند نوں ہیر راہیں پچھان دی گل ول دھیان دوا یا گیا اے۔ فیر حمزہ، نے ہیر نوں کالی تے کچھی وی آکھیا اے تے نال ای رزق دی اصلیت نوں وی بیانیا اے:

”حمزہ: ہیر کچھی اے۔ دولت تے حسن۔ پیکا دھن۔ دھن نوں کچھن والا دھن۔ کھو جے کھتری قتل بزار وچوں۔ پر ہیر کالی وی اے۔ اوہ دھی دے اندر ماں دی ہار دی کاوڑا اے جگاں پرانی۔ اوہنوں ساراے کس ہرایاے ماں نوں۔ دھن نے۔ دھن کیہ اے، ماواں دا ددھ اوہناں دیاں دھیان پتراں دی کمائی۔ جیہڑی سغات پئی اک جی نوں دو جے جی ولوں پر سغات نہ بنی، عشق نہ بنی کھلے دو کھلے دے ہتھ کٹھی تھی کے دھگان بن گئی۔ پیکیاں بھانے ہیر کچھی اے۔ اوہ کیہ جان۔ کچھی تے وچوں کالی اے۔ اوہ جدتا میں دھن نوں بھن کے رزق نہ کر لووے رزق نوں عشق نہ کر لوے اوہدی سَر دی نہیں۔“ (36)

نجم حسین سید ہوراں دے ایس ڈرامے وچ نہ صرف پنجاب اندر سگوں بین الاقوامی پدھر اُتے

و کھو و کھ ملکاں اندرو وی اپنے حق لئی آواز چکن والے لوکاں دے جتناں نوں بیان کیتا گیا اے۔ ڈرامے وچ اناہت، مولوی صاحب باوا پر مہلا، یعقوب، تموزی، بہا الزماں تے اُشر دے کردار اں راہیں بصرے تے زنج اندر لوکاں دے اپنے حق لئی کھلون دی گل کیتی گئی اے جیویں کہ اناہت دے کردار راہیں زنج دے لوکاں دی غلامی دے خلاف جدوجہد نظر بندی اے:

”اناہت۔ زنج وچ چروکی ریت آہی آپنے حق لئی ویہر کھلون دی۔ وڈیاں کہانیاں آہیاں اوہناں دے اٹھن تے ڈھین دیاں۔ ہولی ہولی میں جیویں اوہناں وچوں ای ہو گئی۔ میں اوہناں نوں باوے پر مہلے دیاں گلاں دسنیاں۔ مزدک دیاں کہانیاں۔ منصور وی مینڈے نال او تھے جاوے تے مواس وی۔ منصور دا ویاہ مواس دی بھین اشر نال ہو گیا ہی۔ اوہ وی نال رل پی۔ اسان رل کے پڑھنا زنجیں۔ ساڈیاں بیلیاں وچوں علی ہا۔ اوس اندرے اندر صلاح جوڑی۔ مواس ہتھیاراں دا بندوبست کیتا تے اک رات چھنب دیاں غلاماں پھٹی دی پوری ونگ آپنیاں ماکاں کولوں کھس لئی اے۔ مالک نس گئے نیں۔ غلاماں زمیناں سانہ لیاں نیں۔ فوج آگئی اے۔ چھنب وچ فوج دا وڑن انج وی اوکھا اے۔ غلام تے ہوئے چھنب دیاں چھیاں۔ ہُن ہتھیار وی نیں کول۔ وڈی بھیر بن کھلوتی حکومت دے بھا دی۔ چوکھا چرتے سمجھ نہیں لگی کسے نوں جو تھیا کیہ تے کیویں۔ انج وی غلاماں دے رولے نوں حکومتاں پرانا روگ سمجھ دیاں آئیاں نیں۔ ایس گل نوں وی پرانا فساد ای سمجھ سھ۔ کوئی وڈی تھرتھلی نہیں پئی پر چنتا دی لہر چہی اے ہر تھاں۔“ (37)

بصرے وچ غلاماں دی نہ صرف اپنے لئی سگوں ساری اپنے ورگی لوکاں دے حق لئی منگ و دھدی گئی تاں سرکار دی وی چنتا و دھ جاندی اے پر لوک حکمراناں دے پیدا کیتے گئے معاشی مسئلیاں دی راہ وچ مزاحم ہو کے اپنے حق لئی لڑ دے نیں۔

کنول مشتاق ہوراں دے ڈرامے ”بنگل دے وچ چور“ وچ بھھے شاہ تے مرادی دے کردار اں دے ذریعے اوس دور وچ ہون والے دھرو دی ننڈیا کیتی گئی اے۔ بھھے شاہ ذات پات تے بادشاہواں اگے جھکن دے نظام دے انکاری نظر آوندے نیں۔ قاضی بلھے، شاہ ہوراں نوں آکھدا اے پئی بادشاہ رب دا سایہ ہوندا اے جد کہ بلھے شاہ ہوری ایس گل توں انکار کردے نیں۔ جد کہ قاضی بلھے شاہ نوں احمد شاہ ابدالی دے خلاف سمجھدا اے۔ اوہ آکھدا اے پئی پہلاں تاں کسے نوں تیرے تے شک نہیں سی پر ہن یقین ہو گیا اے پئی ایس جھنگی وچ دربار دے خلاف سازشاں ہون دیاں نیں تے مرادی

کنجری تینوں اک اک پل خبر دیندی اے۔ جے کرتوں زندہ رہنا چاہندا ایں تے تینوں مرادی نال نالہ توڑنا پینا اے ایس گل تے بلھے شاہ جھپٹیں آکھدے نیس:

”بلھے شاہ: ایہہ نہیں ہوسکدا۔

قاضی: پر کیوں؟

بلھے شاہ: شاہ عنایت نے مینوں رب نال ملایا تے مرادی نے بندے نال میری سیہان کروائی اے۔ کیوں جے

بندے نال نبھائے رشتے داناں ای بندگی اے۔

قاضی: توں آپ کیہ شے ایں بنداکہ رب؟

بلھے شاہ: کیہ جاناں میں کون۔“ (38)

آخر آدینہ بیگ بلھے شاہ ہوراں کول آؤندا اے تے آکھدا اے پئی سیاسی گھرانیاں توں دکھ مذہبی گدیاں دی اقتدارنوں ہلا دیندیاں نیس۔ ایس لئی اج کل افغان حاکماں دی نظر وچ سیاسی گھرانیاں توں دکھ مذہبی گدیاں یعنی پاکستن دے دیوان ہون یاں ملتان دے قریشی یاں گردیزی یاں شیرگڑھ تے حجرے دے سید ایس طرحاں ای وٹو، کھرل سیال آئے ہوئے نیس۔ بلھے شاہ ہوراں نے آکھیا پئی توں کسے دیوان دی مذہبی گدی تے جا، میری جھنگی وچ کیوں آیا ایں۔ درحقیقت ترقی پسندی دی تحریک توں بوہت پہلوں پنجابی ادب وچ بلھے شاہ ہوراں اپنے کلام راہیں اک نویں، سچی تے کھری سوچ لوکائی تیک اپڑائی۔

منظور را عجاز نے ڈرامے ”راجنھن یار“ وچ مشہور زمانہ قصہ ہیرا رانجھا دی ڈرامائی تشکیل کیتی اے۔ ڈرامہ نگار نے ہیر دے کرداراں راہیں اوس دور دے سماجی، مذہبی تے معاشی مسئلیاں نوں بیان کیتا اے۔ رانجھا اپنے بھراواں تے بھر جائیاں دے غلط روئے پاروں گھر چھڈ کے دریاؤں پار جاندا اے تاں اوس دی ملاقات ہیر نال ہوندی اے۔ رانجھا، ہیر دے پیار وچ چوچک دا چاک بند اے۔ پر کیدو نوں ہیر تے رانجھے دی محبت دی گل وارا نہیں کھاؤندی۔ آخر کیدو تے برادری دے آکھن اُتے مہر چوچک اپنی دھی داویاہ سیدے کھیڑے نال متھدا اے پر جدوں نکاح دا ویلا آؤندا اے تاں ہیر قاضی نال اپنے حق لئی لڑدی اے:

”قاضی۔ ہیرے تینوں سیدا کھیڑا پسر سجو کھیڑا ایہناں گواہواں دی موجودگی وچ قبول ہے؟

ہیر۔ قاضی جی، میں ایہ کیوں قبول کر سکئی آں، میں تے پہلاں ہی رانجھے نوں قبول کر

چکی ہاں، اک نکاح تے دو جا نکاح کج ہوسکدا ہے؟

قاضی۔ ہیرے ہوش کر۔ توں کھیڑے نکاح دی گل کرنی ایں جیہدا نہ کوئی گواہ تے نہ

وکیل۔

ہیر۔ قاضی سارا جہان ایس دا گواہ تے وکیل ہے، میرے ماں پونے وی نیا ہویا سی بھاریں اوہدے کولوں مجھاں ایس کر کے چروایاں سن۔

قاضی۔ توں کفر تو لئی ایں پئی، مذہب دی، خدا رسول دی بنائی شریعت دی اُلگھنا پئی کرنی ہے، ایہدی سزا جانتی ہے کیہ ہے؟ پٹھی کھل لہوا دیاں گا تیری تے اوس چاک رانجھے دی وی۔

ہیر۔ قاضیا، توں ایہ دس، جو نبی رسول نے گڑیاں نوں حق نہیں دتا اپنی مرضی دا ولہسن دا، میری رضا بغیر نکاح کر کے توں آپ شریعت دی اُلگھنا کردا پیا ہیں، تے ایہدی سزا دوزخ ہے۔

قاضی۔ رب رسول نے حق دتا ہے پر ایہ وی تے ویکھنا پیندا ہے نہ جو در جوڑ دا ہے کہ نہیں، ماں پیوںوں ٹہر، برادری تے ذات پات ویکھن دا حق ہے، تے جے ایہ کوئی نہ منے اوہنوں ماں پیوںوں ٹے ٹے کر کے کھوہ وچ سٹ دیندے ہن، تیرے نال وی ایہو ہی کرن گے نامرادے تے گستاخے۔

ہیر۔ دس وے قاضیا کیہڑی کتاب وچ لکھیا ہے جو نکاح اک ذات تے اک جیہے مال متاع والیاں وچ ہو سکدا ہے؟ قرآن وچ کتھے آیا ہے جو سیالاں دی دھی چاک نال ویاہی نہیں جاسکدی، رب رسول نے کتے ایہ نہیں کہیا۔ اوہدی نظر وچ کالا گورا، امیر غریب سبھ اک ہن تے اک دو جے نال گھر وساسکدے ہن توں رب رسول دی اُلگھنا وڈھی لے کے کرناں ایں پیا۔ مینوں تیری گل قبول نہیں۔“ (39)

منظور اعجاز ہوراں نے ایس ڈرامے اندر رنگوناں دا وی کردار پایا اے جیہڑا رانجھے دا دوست ہوندا اے تے اوس دے لفظاں اُتے ڈرامے دا آخر ہوندا اے جس وچ اوہ آکھدا اے پئی چودھریاں تے مہراں دا سماج ہیر تے رانجھے نوں اپنے اندر نہیں سما سکدا کیوں جے ایس طرح کرن نال اوہ آپ پاٹ جاوے۔ درحقیقت اوہ رنگو وارث شاہ دے کردار نوں ظاہر کردا اے جس نے اپنے دور دے سماج دی دھکھدی ہوئی غماں دی آگ، ذاتاں پاتاں دی لڑائی دے خلاف آواز چلکی اے۔

پاکستانی پنجابی ڈرامے وچ ترقی پسند تحریک دے اثرات ثابت کردے نیں پئی پنجاب دے وسنیکاں اندر اپنی ہوند تے وکھری سیہان دے نال نال اجتماعی فکر دا شعور وی موجود اے۔ پنجابی ڈرامہ نگاراں نے آدم دی اولاد دے مُڈھلے مسئلیاں توں گل چھوہ کے آج دی دُنیا وچ بندے نوں درپیش مسئلیاں تے ایہناں دے اُپا نوں بیان کرن دی کوشش کیتی اے۔ ایہناں ڈرامیاں وچ انگریزاں دی

غلامی دے خلاف عام لوکائی آواز چکلدی نظر بندی اے تے پاکستان بن مگروں ملک وچ موجود جاگیر دارانہ نظام، سرمایہ دارانہ نظام، ذات پات، دقیانوسی رسماں تے رواج، نکی عمر دیاں شادیاں، رشتے ناطیاں دی بے حسی، دھیاں دے پیدا ہون اُتے سوانیاں نوں ذمے وار ٹھہراون، مذہبی استحصالی تے منافقانہ رویاں اُتے قلم چک کے عام لوکائی نوں کچی پیڑھی تے سچی سوچ موجود اے جیہڑی پاکستانی سماج وچ مثبت بدلاتے جاگرتی دی آواز اے۔

☆☆☆

حوالے

- * اسٹنٹ پروفیسر، گورنمنٹ ڈگری کالج برائے خواتین نوشہراں ورکاں
- 1- قمر رئیس، پروفیسر، سید عاشور کاظمی (مرتبہ)۔ ترقی پسند ادب پچاس سالہ سفر (دہلی: ایجوکیشنل پبلسنگ ہاؤس، 1989) 91۔
 - 2- عامر میر۔ وارث میر کا فکری اثاثہ (لاہور: جنگ پبلشرز، 2004ء) 14۔
 - 3- ناہید قاسمی، ڈاکٹر۔ جدید اردو شاعری میں فطرت نگاری (کراچی: انجمن ترقی اردو پاکستان، 2002) 376۔
 - 4- جمال نقوی، ڈاکٹر۔ ترقی پسند تحریک کا سفر (لاہور: پیس پبلی کیشنز، 2018) 17۔
 - 5- آغا اشرف۔ دھرتی دیاں ریکھاں (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1964) 10۔
 - 6- آغا اشرف۔ دھرتی دیاں ریکھاں، 36۔
 - 7- آغا اشرف۔ دھرتی دیاں ریکھاں، 45۔
 - 8- آغا اشرف۔ دھرتی دیاں ریکھاں، 81-82۔
 - 9- آغا اشرف۔ دھرتی دیاں ریکھاں، 117۔
 - 10- فخر زمان۔ چڑیاں دا چنہ (لاہور: مجتہائی پریس، 1962) 5۔
 - 11- فخر زمان۔ چڑیاں دا چنہ، 24۔
 - 12- فخر زمان۔ چڑیاں دا چنہ، 53۔
 - 13- سرمد صہبائی۔ توں کون (لاہور: مجلس شاہ حسین، 1969) 11۔
 - 14- سرمد صہبائی۔ شک شیبے دا ویلا (لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1973) 73۔
 - 15- اسحاق محمد۔ قفنس (لاہور: پنجابی ادبی مرکز، 1976) 47۔
 - 16- اسحاق محمد۔ قفنس، 114۔
 - 17- سجاد حیدر۔ بول مٹی دیا باویا (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1977) 52۔

- 18- سجاد حیدر۔ بول مٹی دیا بویا، 109-110۔
- 19- سجاد حیدر۔ بول مٹی دیا بویا، 158-159۔
- 20- اسحاق محمد۔ مُصلیٰ (لائل پور: ساندل پبلیکیشنز، سن 148-150)۔
- 21- منیر نیاری۔ قصہ دو بھراواں دا (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1981) 19۔
- 22- نجم حسین سید۔ اک رات راوی دی (لاہور: ادارہ پنجابی ادب، 1983ء) 127-128۔
- 23- سجاد حیدر۔ کالا پتین (لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1986ء) 143-144۔
- 24- نیاز حسین لکھویرا۔ کچ دی دُنیا (لاہور: الحمد سبلی کیشنز، 1990ء) 27-28۔
- 25- ڈاکٹر طارق عزیز۔ ترٹھ (لاہور: عزیز پبلشرز، 1991ء) 21-23۔
- 26- شاہد ندیم۔ خصماں کہانیاں (لاہور: مکتبہ فکر و دانش، 1992) 34-35۔
- 27- شاہد ندیم۔ خصماں کہانیاں، 73۔
- 28- شاہد ندیم۔ خصماں کہانیاں، 121۔
- 29- شاہد ندیم۔ خصماں کہانیاں، 144-145۔
- 30- شاہد ندیم۔ خصماں کہانیاں، 162۔
- 31- شاہد ندیم۔ خصماں کہانیاں، 168۔
- 32- افضل احسن رندھاوا۔ سب، شینہ تے فقیر (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1997ء) 44۔
- 33- بابو جاوید گرجھاکھی۔ سانبھی بیڑی (گوجرانوالہ: فروغ ادبا اکادمی، 1997) 31-32۔
- 34- ناصر رانا۔ نائک (لاہور: پاکستان پنجابی فکری سانجھ، 1999ء) 49-50۔
- 35- نجم حسین سید۔ تحت لہور (لہور: رُت لیکھا، 2000ء) 90-91۔
- 36- نجم حسین سید۔ الفو پیرنی دی وار (لاہور: رُت لیکھا، 2002ء) 27-28۔
- 37- نجم حسین سید۔ الفو پیرنی دی وار، 97۔
- 38- کنول مُشتاق۔ بنگل دے وچ چور (لاہور: ہزم فقیر پاکستان، 2002ء) 54۔
- 39- منظور اعجاز۔ رانجھن یار (پوالیس اے: اپنا، 2002ء) 45-47۔